

BALIO SRUOGOS KŪRINIO *DIEVŲ MIŠKAS* AUTOREDAGAVIMAS

NERINGA MARKEVIČIENĖ

Straipsnyje tiriamas Balio Sruogos kūrinio *Dievų miškas* autoredegavimo procesas. Tiriant lyginami *Dievų miško* rankraštis (tekstas, užrašytas paties autoriaus ranka) ir mašinraštis (galutinis tekstas, paties autoriaus perspausdintas asmenine rašomąja mašinėle). Analizuojama tik „vidinė“ rašymo istorija (endogenezės kryptis). Šioje istorijoje visai nedalyvavo pašaliniai asmenys – cenzoriai, redaktoriai, patariantys draugai ir kolegos rašytojai. Siekiama atsakyti į klausimus: kaip autorius pats sąmoningai keitė pirminį kūrinio tekstą; koks pakeitimų pobūdis; kuo išskirtinė kūrinio autoredegacija atlikimo atžvilgiu ir kodėl ji svarbi, vertinant kūrinį kaip meninę visumą. *Dievų miško* rašymo procesas ir autorinio taisymo etapas tiriamas pirmą kartą. Lyginamojo pobūdžio genetinį tyrimą skatino ir lydėjo įtarmo hermeneutika – noras dar kartą atsigręžti ir labai konkrečiai patikrinti akademiniuose *Raštuose* (1997, t. 4) įsitvirtinusių teiginių, susijusių su *Dievų miško* rankraščiu ir mašinraščiu, pagrįstumą. Tyrimo duomenys papildo ir koreguoja pirmines, ypač minimalias žinias apie *Dievų miško* rankraštį. Pirmą kartą pristatomi mašinraštyje įvykę pakitimai. Iki šiol nežinojome *Dievų miško* rašymo proceso ypatumų – kaip kūrinio tekstai (rankraštis ir mašinraštis) buvo formuojami ir sąmoningai keičiami. Be šio tyrimo neįsivaizduojama, kokie konkretūs pokyčiai įvyko, perrenkant ranka rašytą tekstą spausdinimo mašinėle, kokia jų reikšmė.

„Vidinio“ rašymo proceso neištirtumas. Iš atsiminimų, laiškų, paties Balio Sruogos pasisakymų žinoma ir gana gerai atkuriama „išorinė“ *Dievų miško* rašymo (egzogenezės¹ proceso) istorija. Tačiau apie „vidinį“ teksto

¹ Egzogenezės terminu įvardijami išoriniai faktoriai, turėję įtakos rašytojo vaizduotei, atspindintys patirtis „iki-kūrinio“ fazėje. Endogenezės terminu apibūdinami paskui sekanti rašymo stadija ir autorinis redagavimas (Альмут Грезийон [Almuth Grésillon], „Созерцание, чтение, письмо: генезис образа Саломей“, перевод Елены Гречаной, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические пер-*

rašymą nežinoma beveik nieko. Pats Sruoga visai nepasakojo, kaip vyko rašymo procesas ir kaip jau parašytas tekstas buvo koreguotas. Rašytojas nepaliko jokių refleksijų apie savo kūrybos metodą. Žinomas vienintelis viešesnio pobūdžio pasisakymas žurnalistams, laikomas metatekstu: „O paskui, kiek pailsėjęs, rašysiu... Žinote, prie Štuthofo koncentracinės stovyklos yra didelis miškas, vadinamas „Dievų mišku“. Tai aš noriu parašyti eskizinius portretus apie stovyklą ir apie tą „Dievų mišką“, su užkankintų žmonių lavonais...“² Laiškuose bičiuliams rašytojas dar akcentavo, kad prie rašomojo stalo praleido didžiąją dienos dalį (8–12 valandų), dažnai dirbo naktimis, kad rašymas jam padėjo užsimiršti. Artimesni draugai, lankę rašytoją, šį procesą irgi stebėjo tik iš šalies, nenuosekliai, įvardydami tik subtilias šalutinio pobūdžio detales, susijusias su išorine aplinka.

Kūrybos procesas išsiskyrė ypatingu intensyvumu. Didelės apimties rankraščio tekstas parašytas per labai trumpą laiką – per 1945 m. vasarą. *Dievų miško* rankraštis pradėtas rašyti, svečiuojantis Kaune, pas artimus šeimos draugus Nemeikšas. Ten Sruoga, grįžęs iš Štuthofo (1945 m. gegužės 13 d.), praleido keturias savaites³. Birštono Baltojoje viloje kūrybos procesas tęstas, rankraštinis tekstas jau pradėtas surinkinėti spausdinimo mašinėle⁴. Vilniuje spausdinimo mašinėle darbai vyko toliau⁵. Pats Sruoga laiške rašytojui Petruui Cvirikai dar labiau konkretino intensyviojo rašymo terminą: „Rašiau 2 mėnesiu [...]“⁶.

Yra duomenų, rodančių, kad rankraštis buvo ne vienas. 1957 m. redak-

*пективы: Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) ИЦНИ Франций, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, p. 103). Apie egzogenezės procesą *Dievų miško* istorijoje žr. Neringa Markevičienė, „Balio Sruogos *Dievų miško* recepcija“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2011, t. XXXIV, p. 183–238.*

² L. Oginskaitė, „Prof. B. Sruoga pasakoja“, *Tiesa*, 1945-05-17, Nr. 113 (643), p. 2.

³ Sipavičius, Atsiminimai apie rašytoją Balį Sruogą, in: *BVSNM*, P 3805, p. 2–3; Jadvyga Žakovičaitė, Atsiminimai apie Balį Sruogą, in: *BVSNM*, 1417 Rp, p. 2; Marija Macijauskienė, *Žingsnis po žingsnio...*, Kaunas: Naujasis lankas, 2010, p. 293–294.

⁴ Jadvyga Peseckienė, Atsiminimai apie Balį Sruogą, in: *BVSNM*, 1522 Rp, p. 2; 1521 Rp, p. 1.

⁵ Hortenzija Balčiūnaitė-Vaitkevičienė, Ištraukos iš dienoraščio, 1945–1947, in: *BVSNM*, 1343 Rp, p. 8; Hortenzija Balčiūnaitė-Vaitkevičienė, Atsiminimai apie Balį Sruogą, in: *BVSNM*, 1526 Rp, p. 2.

⁶ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, *Pergalė*, 1988, Nr. 2, p. 150 (*LLTIB RS*, f. 1, b. 5781, p. 5).

cinės komisijos⁷ narys Eugenijus Matuzevičius „Pastabose dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“ samprotavo ir klausė: „Būtų gerai turėti pirminį rankraštį. Ar leidykloje [Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje, – N. M.] yra rankraštis, duotas paties B. Sruogos? Jis, rodos, buvo 1/2 lapo formato (maždaug sąsiuvinio puslapio formato). Pagal jį kai ką galima būtų tiksliau nustatyti“⁸. Šio rankraščio fizinių duomenų apibūdinimas skiriasi nuo mums žinomo *Dievų miško* rankraščio⁹. Matuzevičiaus minėtas rankraštis nėra išlikęs (arba archyvuose nerastas).

Iš Sruogos laiško, rašyto bičiuliui gydytojui Juozui Nemeikšai, spėtina, kad buvo neapeita ir juodraštinio – parengiamojo – rašymo fazė: „mat aš dabar labai daug dirbu, ištisas dienas sėdžiu prie rašomo stalo, su nieku net nieko nekalbėdamas – rašau „Dievų mišką“ – šimtą puslapių (spaudos) juodraščių jau turiu!“¹⁰ Juodraštis neišliko (arba archyvuose taip pat nerastas).

Vien kelių didelės apimties tekstų užrašymas ir perrašymas ranka turėjo pareikalauti nemažai energijos, dvasinės įtampos, laiko sąnaudų. Rašymas buvo ne tik greitas, koncentruotas, intensyvus, bet išsiskyrė ir ekspresyvu: „O kartais klausyti būdavo labai sunku. Ypač „Dievų mišką“, kurį skaitydavo Birštone iš rankraščių. Paskaitė pusę sakinio, griebia, braukia, rašo, paskui vėl skaito“¹¹. Iš Birštono laikotarpio laiškų matyti, kad rašydamas tekstą Sruoga išgyveno didelę dvasinę krizę, depresiją, linko į savižudybę. Sruogos psichologinę būseną ir aplinką, kurioje buvo rašomas kūrinys, savo monografijoje glaustai apžvelgė Algis Samulionis¹². Be šių duomenų, nėra jokių kitų liudijimų apie teksto rašymo specifiką, autoriaus darbo su tekstu ypatumus.

Teorinės endogenės tyrimo prielaidos. Tekstologiniam tyrimui ypač

⁷ 1957 m. parengtų Sruogos *Raštų* (t. 1–6) redakcinė komisija: Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda.

⁸ Eugenijus Matuzevičius, Pastabos dėl Balio Sruogos „Dievų miško“ redagavimo, in: Iš Balio Sruogos „Raštų“ (6 tomų) bylos apyrašo, in: *Lietuvių literatūros ir meno archyvas*, (toliau – LLMA), f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 1/46 (spausdinimo mašinėle rinktas tekstas); Eugenijus Matuzevičius, Pastabos leidyklai apie Jovaro „Raštų“, B. Sruogos dramų ir „Dievų miško“ redagavimą, Maironio „Rinktinių raštų“ II tomo korektūrą ir kt., in: LLMA, f. 133, ap. 1, b. 85, p. 39 (Matuzevičiaus rankraštis).

⁹ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, 1945, in: *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius*, (toliau – LLTIB RS), f. 53, b. 578, p. 1–305.

¹⁰ Balys Sruoga, Laiškas Juozui Nemeikšai, in: LLTIB RS, f. 53, b. 246, p. 1.

¹¹ Aldona Daugėlaitė-Mikailienė, Atsiminimai apie Balį Sruogą, in: LLTIB RS, f. 53, b. 1500, p. 7.

¹² Algis Samulionis, *Balys Sruoga: Monografija*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 345.

svARBŪS keli susiję etapai – autoriaus kūrybos proceso aprašymas ir kūrinio leidybinio vystymosi pavaizdavimas¹³. Šiame straipsnyje kalbėsime tik apie paties autoriaus darbą – kūrinio tekstų rašymo ypatumus (pirminę užrašymo formą, jos kaitą – pamažu tekstuose atsirandančius pridėjimus, išbraukimus, pakeitimus).

Visi tyrinėtojai, nepaisant jų atstovaujамų skirtingų metodologinių mokyklų, skatina atsigręžti į rankraščių kaip svarbią ir savitą pirminę pamatinę medžiagą, iš kurios formuojasi pats kūrinys. Rusų mokslininkų teigimu, siekiant suvokti kūrinio teksto istoriją, pirmiausia privalu iširti, „perskaičyti“ pačius rankraščius¹⁴. Kūrinio istorijai įvardyti taikoma speciali kelio metafora¹⁵. Jo pradžia suvokiama kaip rankraštinis tekstas. Aktualinama „vidinė“ rankraščio tyrimo perspektyva, „išorinės“ aplinkybes pasitelkiant tada, kai jos padeda paaiškinti teksto istorijos mįsles. Patariama kuo konkrečiau ir detaliau pristatyti rankraščio teksto istoriją, kad ji atrodytų pagrįsta ir įtikinama¹⁶. Pabrėžiama būtinybė, jei tik įmanoma, atkurti rašymo chronologiją, būdingą ankstyviesiems rankraštiniams tekstams, nustatyti jų loginius prasminius ryšius¹⁷. Išsakoma atsigręžimo į rankraščių kaip į papildomą šaltinį svarba, ruošiantis mokslinei kūrinio teksto publikacijai. Apie ją galima galvoti tik tada, kai kruopščiai ir kantriai išanalizuoti rankraštiniai tekstai¹⁸.

Atkreipiamas dėmesys į tekstų nepastovumą: „nuo tada, kai pradėdame teksto tyrimą, mes būtinai turime atsižvelgti į jo kaitą, nuolatinį permainingumą“¹⁹. Teigiama, kad privalu „numanyti ir nuspėti kūrinysje

¹³ Наталья Великанова, „Рождение художественного текста“, in: *Архив программы Гордона*, 2003-09-02, №. 289, in: <http://gordon.0030.narod.ru/archive/15880/index.html>, (2011-10-11).

¹⁴ Дмитрий Лихачев, *Текстология: Краткий очерк*, 2-е издание, Москва: Наука, 2006, p. 60; Жан-Луи Лебрав [Jean-Louis Lebrave], „Гипертексты – Память – Письмо“, перевод Ольги Торпакковой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология, ответственный редактор Андрей Михайлов [Andrei Mikhaïlov]*, Москва: ОГИ, 1999, p. 268.

¹⁵ Лидия Громова, „Текст и произведение: связь/противостояние“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 53.

¹⁶ Дмитрий Лихачев, *op. cit.*, p. 63.

¹⁷ Наталья Великанова [N. P. Velikanova], „Замысел и авантекст („Война и мир“ А. Н. Толстого)“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 94.

¹⁸ *Ibid.*, p. 92.

¹⁹ Борис Томашевский, *Писатель и книга: Очерк текстологии*, подготовка издания и примечания Ирины Медведевой, Москва: Искусство, 1959, p. 106.

esančius judėjimo pėdsakus“²⁰, genetinės medžiagos rinkinyje išvelgti „judėjimo galimybę“²¹. Svarbus kūrinio – gyvo, kintančio darinio – vaizdinys, todėl ryškinama jį sudarančių autorinių tekstų visuma, jų tarpusavio ryšiai. Britų tekstologas Peteris Shillingsburgas išsakė mintį, kad knyga ar tiesiog tekstas, atėję tiesiai iš rašytojo rankų, atrodo tik tariamai užbaigti. Jie, kitaip negu, pavyzdžiui, puodžiaus suformuota vaza, dar nėra įgavę galutinio pavidalo. Atskirais laiko tarpais peržiūrėti tekstai dažnu atveju reprezentuoja kintančias, skirtingas autoriaus intencijas²².

Straipsnyje sutelkiamas dėmesys būtent į tylią materialią dokumentų, „šios elementarios medžiagos“, ištyrimą ir pristatymą²³. Siekiama „pačiuose kūrinio tekstuose ieškoti judėjimo pėdsakų, pačiuose statiškuose objektuose atskleisti dinamikos ir kinematikos elementus“²⁴.

Teoriniuose darbuose dažnai pažymima, kad rankraščio tekstas yra tik prieiga tolesniam tyrimui. Rankraščio daugiau nebegalima laikyti viena reikšmiu geriausiu autoriaus mintis atspindinčiu objektu. Shillingsburgo pastaba, „rankraštis neabejotinai parodo, ką autorius padarė, bet ne aiškiai, – ką jis ketino išleisti [...]“²⁵. Prancūzų mokslininko Almutho Grésillonio teigimu, svarbu nustatyti santykį tarp avanteksto (mūsų atveju – rankraščio, dar formuojamo teksto) ir jau suformuoto (bet dar neišleisto) teksto (mašinraščio) duomenų, nes vieno ištyrimas praturtina žinias apie

²⁰ *Ibid.*, p. 147.

²¹ Жан-Луи Лебрав [Jean-Louis Lebrave], „Литературное творчество между письменной и устной речью“, перевод Тамары Балашовой, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 33.

²² Peter L. Shillingsburg, *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and practice*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, p. 44.

²³ Peter Shillingsburg, „How literary works exist: implied, represented, and interpreted“, in: *Text and Genre in Reconstruction*, edited by Willard McCarty, Cambridge: OpenBook Publishers, 2010, p. 167–168; Jerome J. McGann, „Literary Pragmatic and the Editorial Horizon“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville and London: University of Virginia Press, 1991, p. 17.

²⁴ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 148. Tomaševskis išsakė mintį, kad yra du keliai, kuriais einant, galima atskleisti kūrinio dinaminį judesį: kontekstinės studijos, išryškinančios sąsajas (intertekstinis lygmuo), ir pačių kūrinio – uždaru objektu – tyrimas. Mes esame pasirinkę antrąjį, imanentinių studijų, kelią. Mums ypač svarbus vidinis dokumentų ištyrimas, detalus jų palyginimas.

²⁵ Peter Shillingsburg, „Editing Thackeray. A History“, in: *Textual studies and the common reader: Essays on Editing Novels and Novelists*, edited by Alexander Pettit, Athens, Georgia: University of Georgia Press, 2000, p. 120.

kitą²⁶. Šiame straipsnyje pritariama rusų mokslininkų pozicijai, kad medžiaga, susieta į žodinių audinių (rankraščio tekste ši savybė stipriai išreikšta), jau laikoma tekstu²⁷.

Britų tekstologai, aktualinantys kūrinio kaip proceso (ne produkto) sąvoką, akcentuoja, kad procesas nereiškia tik priešleidybinių ir jau išleistų tekstų elementarios sekos parodymo. Procesą iš esmės apibūdina tik paties autoriaus ir kitų asmenų, prisilietusių prie kūrinio teksto (šis etapas reikalauja atskiro pristatymo²⁸), daugiariopų intencijų vystymosi detalus pavaizdavimas²⁹. Pabrėžiama įvairiais kūrybos etapais išryškinta autoriaus minčių genezė. Todėl ypač svarbus autoriaus intencijų paslankumo fiksavimo bandymas, „dinamiškasis kūrybos aspektas“³⁰. Rusų teksto kritiko Boriso Tomševskio nuomone, „teksto istorija (plačiąja prasme) suteikia literatūros istorikui judėjimo medžiagą, kuri išryški tik susipažinus su autoriaus darbo laboratorija“³¹. Prancūzų mokslininkas Gérard'as Genette taip pat aktualina autoriaus darbo proceso ištyrimą, pabrėždamas, kad svarbus „daugiau ar mažiau organizuotas „virtuvės“ apžiūrėjimas [...], kelių ir galimybių, dėl kurių tekstas tapo toks, koks jis yra, pažinimas“³².

Tekstologas dirba su archyvine medžiaga, kurios visuma nėra visiems skaitytojams ir literatūros tyrinėtojams vienu metu pasiekama, iš karto sistemiška ir skaidri. Ji gali būti susijusi su naujų faktų atskleidimu. Grésillon'o teigimu, „Būtent šioje plačioje neištirtoje sferoje mūsų laukia galimi atradimai [...]“³³.

Prancūzų genetikai kartu aktualina tyrimo subjektyvumą ir pakartotinį grįžimą prie tos pačios medžiagos, pabrėždami, kad „vienas ir tas pats avantekstas gali tapti daugelio galimų rekonstrukcijų objektu

²⁶ Альмут Грезийон [Almuth Grésillon], „Что такое генетическая критика?“, перевод Веры Мильчиной, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 44.

²⁷ Лидия Громова, *op. cit.*, p. 52.

²⁸ Rusų mokslininkės Natalijos Velikanovos pastaba, kad „[p]o kūrybinio proceso užbaigimo bet kokie įsiveržimai į jau parašytą tekstą turi visiškai kitą kontinuumą ir kitokią kūrybos procesą“ (Наталья Великанова, *op. cit.*, p. 98).

²⁹ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 44.

³⁰ Almuth Grésillon, „Sciences du langage et genèse du texte“; cit. iš: Pierre-Marc de Biasi, „Genetinė kritika“, iš prancūzų kalbos kalbos vertė Rūta Kisielytė, in: *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sudarė Daniel Bergez, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 44.

³¹ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 148.

³² Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 33.

³³ *Ibid.*, p. 43.

[...]“³⁴. Visiškai įmanoma ir kitų variantų egzistavimo galimybė³⁵. Juolab kad dabar turime tikrai ne pilną genetinį dosjė. Bet kada gali būti surasta naujos medžiagos, kuri koreguos dabar formuojamo avanteeksto vaizdinį. Kitam tyrėjui avanteeksto³⁶ medžiaga gali atsiverti ir susiklostyti kitaip.

Dėl medžiagos stokos neįmanoma rekonstruoti visų rašytojo darbo su kūrinio teksta etapų, išvelgti visų teksto gimimo pėdsakų. Didžiausia „kuklumo“ pamoka kritikams genetikams, manantiems, kad tik jų darbo dėka kūrinys gali įgauti kitų spalvų ir niuansų, – ta, kad „autentiškiausias šaltinis, kūrinio sumanymo užgimimas autoriaus galvoje, lieka mums nepasiekiamas“³⁷. Pasak Tomaševskio, „mes nedisponuojame absoliučiai visa medžiaga, reikalinga detaliai kūrybos paveikslo atkūrimui. Mus pasiekia dokumentų nuotrupos, sustiprinančios tik kai kurias kūrybinio proceso atkarpas“³⁸. Ieškant prasminių ryšių, kliaujamasi ne tik logika, bet kartu tyrėjo intuícija ir hipotezėmis³⁹. Ypač pabrėžtina, kad genetinė rašymo proceso rekonstrukcija siejama ne su tiksliais dydžiais, bet su galimybėmis⁴⁰.

Rankraščio fenomenas (išorinių ir vidinių duomenų aprašo nederme). 1997 m. naujai perleidus Sruogos *Dievų miško* tekstą⁴¹, neišvengta netikslumų, pristatant pirminius kūrinio šaltinius.

„Paiškinimuose“ pateiktas tikslus išorinis fizinių rankraščio duomenų apibūdinimas: „Autografas: LLTIR, f. 53, b. 578, 305 p. – Rankraštis,

³⁴ Пьер-Марк де Биаси [Pierre-Marc De Biasi], „К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 65.

³⁵ Жан Бельмен-Ноэль [Jean Bellemin-Noël], „Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст“, перевод Ольги Торпаковой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 101.

³⁶ Avanteekstu čia vadinama priešleidybinių tekstų, su kuriais dirbo tik autorius, bazė; rankraščio ir mašinraščio, su kuriais dirbo pats autorius, sąsajų aiškinimas.

³⁷ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 50.

³⁸ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 88.

³⁹ Андрей Гришунин, *Исследовательские аспекты текстологии*, Москва: Наследие, 1998, p. 88–89; Екатерина Дмитриева, „Глоссарий генетической критики сквозь призму русской текстологии“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 66.

⁴⁰ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 51.

⁴¹ Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4: Proza: *Kas bus, kes nebus, bet žemaitis nepražus. Sanvarta. Dievų miškas. Ankstyvoji proza, fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

švarraštis, rašytas didelių prašyminių lapų (viena linija) abiejose pusėse (p. 1–8 – juodu rašalu, p. 29–305 – mėlynu rašalu), intarpas (p. 9–28) mašinraščiu, kur ne kur taisytas autoriaus, be datos⁴². Toliau tiksliai įvardyta, kad pirma aprašytasis autografas „turbūt yra pirmasis „Dievų miško“ rankraštis“⁴³. Be šių minimalių faktų, apie vienintelį išlikusį rankraščio tekstą⁴⁴ nėra jokių žinių.

Visi kiti tolesni „Paaiškinimų“ teiginiai, susiję su rankraščio vidiniais duomenimis – teksto struktūros aprašu – yra klaidingi arba reikalauja tikslinimo. Spėliojant teigta: „Palyginus jį [rankraštį] su leidyklai pateiktu mašinraščiu – autografu (2)⁴⁵, pirmiausia krinta į akis kiek kitoniška skyrių sandara. Rankraštyje jų kiek mažiau – 55 (galutiniame variante – 60). Čia [rankraštyje] dar nėra keletu skyrių: II. „Barakinė kultūra“, X. „Dušas kūnui ir dūšiai“, XX. „Kamino pauksmėje“, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, LX. „Per kašubų žemelę“⁴⁶. Susidaro klaidingas įspūdis, kad būtent šių dalių rankraštyje dar nebuvo, kad jas autorius parašė vėliau, t. y. prie pirminio teksto pridėjo tik mašinraštyje. Reikėtų sukonkretinti ir šiuos bendrus pastabėjimus: „Kai kurie skyriai – visai be pavadinimų, tik nuorodos (pvz., L). Vienur kitur pasitaiko stilistinių, redakcinių įvairavimų, bet iš esmės tie variantai nedaug tesiskiria“⁴⁷.

Iš šių prieštaringų redakcinių teiginių (tikslaus bibliografinio kodo, t. y. išorinės charakteristikos, ir klaidingų arba per daug abstrakčių vidinių duomenų aprašo) matyti, kad vis dėlto nebuvo atliktas išsamus, nuoseklus dviejų itin svarbių kūrinių autografų – rankraščio (išlikusio pirminio – atraminio – teksto) ir mašinraščio (toliau sekusio autorinio teksto) lyginamasis tyrimas. Iš „Paaiškinimų“ visai neaišku, kuo mašinraščio tekstas turinio ir stilistikos aspektu yra kitoks (ar tapatus) rankraščio tekstui; kokia kūrybinės minties slinktis įvyko (ar jos nebuvo). Pasitenkinta paprasta akimi matomų fizinių duomenų apžvalga. Pirmenybė aiškiai teikta 1946 metų „kontinuumo“ (istorinių įvykių, aplinkybių, kolorito) aprašui, tikslesnių

⁴² Algis Samulionis, „Paaiškinimai“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4, 1997, p. 612.

⁴³ Donata Linčiuvienė, „Paaiškinimai“, in: *Ibid.*, p. 613.

⁴⁴ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [rankraštis; be datos], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 578.

⁴⁵ Leidyklai buvo pateiktas ne čia nurodytas autografas (2), t. y. Balio Sruogos namuose-muziejuje saugomas *Dievų miško* mašinraštis (antrasis originalo egzempliorius, spausdintas per kalkę paties rašytojo asmenine rašomąja mašinėle), o *LLTIB RS* saugomas mašinraštis (pirmasis originalo egzempliorius; „Paaiškinimuose“ – (3).

⁴⁶ Donata Linčiuvienė, *op. cit.*, p. 613.

⁴⁷ *Ibid.*

LLTIB RS mašinarščio vidinių duomenų (rašytojo ir redaktoriaus „dialogo“; autentiškų teksto epizodų ir atskirų restauruotų autoriaus vartotų žodžių formų) pristatymui. Autorinio rašymo procesas liko netyrinėtas, net fragmentiškai neapžvelgtas. Dėmesį sukonzentravus į „cenzūruoto“ mašinarščio (*LLTIB RS*) ypatumus ir sutikrinimo su išleistais tektais⁴⁸ procesą, rankraštis atsidūrė visų tyrimų „paraštėje“⁴⁹. Paradoksalu, bet atrodo, kad *Dievų miško* rankraštį skaitė tik pats rašytojas ir jam artimi žmonės dramatiškais jo parašymo metais. Apskritai būtent rankraščio fenomenas yra labai mįslingas. Nėra jokių išlikusių duomenų, kur po autoriaus mirties buvo atsidūręs rankraštis, kas jį saugojo; kur jis buvo dingęs, kodėl 1957 m., pirmą kartą leidžiant *Dievų miško* tekstą, jo redakcijoje nebuvo; kas ir kada jį perdavė Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštyno archyvu⁵⁰. Šie klausimai savaime jau yra retorinio pobūdžio. Į kitus, kūrybinės minties genezei svarbius klausimus (kokiais būdais formuotas galutinis autorinis tekstas – „kaip tai buvo padaryta?“⁵¹) atsakyti gali padėti tik sugretinta rankraščio ir mašinarščio tekstų medžiaga. Prisiminus rusų tekstologo Dmitrijaus Lichačiovo formuluotę, teksto istorijai svarbus pats konkretus įsigilinimo, įsiskverbimo – „panirimo“ į ją – veiksmas⁵². Kita vertus, nereikia tikėtis, kad dokumentai atskleis ar išaiškina absoliučiai visas genetines mįsles. Taikli šiuo atžvilgiu Alberto Zalatoriaus pasergėjanti mintis tiems, kas į kritikus genetikus žvelgia kaip į stebukladarius seklius, visuomet sėkmingai ir iki galo išaiškinančius istorinius-literatūrinius „detektyvus“: „Bet nereikia turėti iliuzijų, kad viską tais [genetiniais, – N. M.]

⁴⁸ 1997 m. Lietuvos literatūros ir tautosakos institute saugomas *Dievų miško* mašinarštis buvo lygintas su 1957 m. pirmą kartą išleistu *Dievų miško* tekstu; 2005 m. atlikti papildomi peržiūros darbai, mašinarščio tekstą darskart palyginant su 1957 ir su 1997 m. išleistais *Dievų miško* tektais.

⁴⁹ Straipsnio autorei nepavyko rasti duomenų, kad Samulionis būtų pradėjęs rankraščio ir mašinarščio lyginimus. Iš išlikusių paruošiamųjų darbų ir planų matyti, kad rengdamas naująją studiją *Nuo Štuthofo iki „Dievų miško“* jis daugiausia dėmesio būtų skyręs išsamiam Štuthofo ir gyvenimo sovietinėje tikrovėje, jau sugrįžus iš Štuthofo, laikotarpių aprašymui, detaliai prisiminimui, laiškų pristatymui. Įdomu tai, kad, ir tirdamas Sruogos parašytus draminius tekstus, Samulionis rėmėsi paskutine rašytojo kūrybinio darbo stadija – mašinarščiais, kur kūrinių tekstai jau įgavę sąlygiškai statišką pavidalą. Samulionis Sruogos dramas aprašė turinio aspektu, o genetinių tyrimų nesiėmė.

⁵⁰ Archyvo aprašuose neįvardytas nei asmuo, pristatęs rankraštį saugojimui, nei konkretus pristatymo laikas.

⁵¹ Жан Бельмен-Ноэль, *op. cit.*, p. 113.

⁵² Андрей Гришунин, *op. cit.*, p. 66.

šaltiniais galima paaiškinti. Yra dalykų, kurių ne tik tyrinėtojas, bet ir pats autorius niekaip nesugebėtų paaiškinti, bet kurie jo kūrinuose nuolat kartojasi ir sudaro tam tikrus modelius⁵³. *Dievų miško* autoredegavimo tyrimas yra paremtas ir galimas būtent tik dėl „tam tikrų modelių“, kuriuos išvelgia tyrinėtojo akis, pasikartojimo.

Rankraščio netolydumas (mašinraščio intarpo specifika). Kaip matyti iš anstesnio rankraščio aprašo, nėra išlikusio viso vientiso ranka rašyto *Dievų miško* teksto. Į rankraštį yra įterptos kelios teksto dalys, kurios yra surinktos kita, ne Sruogos asmenine spausdinimo mašinėle⁵⁴. Šios dalys yra: I. „Važiuojam“ (p. 1–6); II. „Pirmoji naktelė“ (p. 7–10); III. „Pajūrio kurortas...“ (p. 11–20). Į rankraštį įterpto mašinraščio teksto, spėtina, galėjo būti ir daugiau – tekstas baigiasi ne įprastai, parašius paskutinį skyriaus sakinį. Matyti, kad tik pradėta spausdinimo mašinėle rinkti nauja dalis „Politinio skyriaus bendradarbiai“ (p. 20), bet aprašas nutrūksta: „S c h n e i d e r. 1943 metų pradžioje politinio skyriaus darbo komandos c a p o buvo kalnys S c h n e i d e r. Tai buvo [...]“⁵⁵. Taigi ir įterpto į rankraštį mašinraščio tekstas yra nepilnas⁵⁶. Šių spausdinimo mašinėle surinktų dalių rankraštis tekstas neišliko (arba yra nesurastas, arba jo tiesiog nebuvo). Svarbu išsiaiškinti autorinį santykį su šiomis įterptomis mašinraščio teksto dalimis, ryšį su dar vėliau atsiradusiu bendru mašinraščio⁵⁷ tekstu (ar pateikiama informacija skiriasi); aptarti numanomos intervencijos į autorinį rankraščio tekstą klausimą.

Mašinraščio intarpas rankraštyje iš pradžių turėjo savo atskirą, su kitu rankraščio tekstu nesusietą puslapių, dalių numeraciją (prasidėjo pirmu skyriumi, pirmu puslapiu), visoms dalims bendrą titulinį pavadinimą – „Dievų miškas“; pavadinimo apačioje – paaiškinimą, įrašytą skliaustuose: „Iš nenusisėkusios kelionės pas Abraomą“ (žr. il. 1). Aišku, kad šis mašinraščio intarpas funkcionavo kaip atskiras savarankiškas tekstas.

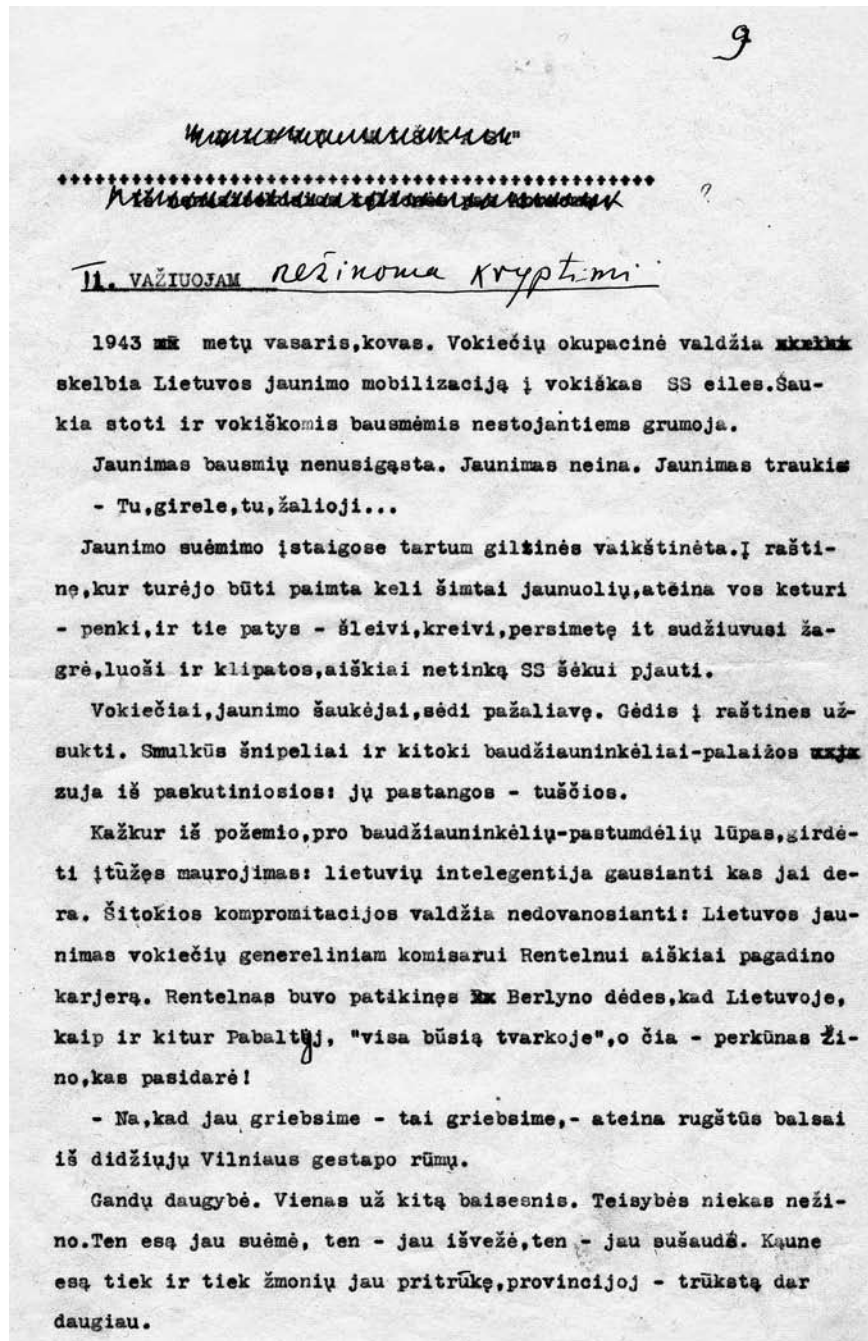
⁵³ Albertas Zalatorius, „Rašytojo kūrybos tyrinėjimas – visada problema“, in: Albertas Zalatorius, *Vincas Krėvė: Nebaigta monografija*, sudarytoja Jūratė Sprindytė, redaktorė Danutė Kalinauskaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 29.

⁵⁴ Sruogos rašomoji mašinėle: CORONA STANDARD, in: *BVSNM 271/1*. Straipsnio autorė nuoširdžiai dėkoja Balio ir Vandos Sruogų namų-muziejaus darbuotojoms už leidimą praktiškai pasinaudoti šiuo fenomenologiškai ypatingu ir genezės tyrimui svarbiu eksponatu.

⁵⁵ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [rankraštis; be datos], p. 20.

⁵⁶ Rankraštyje esančio mašinraščio intarpo tęsinys archyvuose nerastas.

⁵⁷ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, 1945 [mašinraštis, I–II dalys], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 8.

1. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymu (LLTIB RS, f. 53, b. 578, p. 9)

Vėlesni mašinraščio intarpo taisymai juodu rašalu (aiškus Sruogos braižas) rodo, kad šis pirma atskiras tekstas vėliau sąmoningai jo paties valia buvo įtrauktas į rankraštį. Išbraukus pirminę mašinraščio intarpo numeraciją, jam pritaikyta rankraštinio teksto puslapių ir skyrių numeracija, išbrauktas atskiras pavadinimas ir jo aiškinamasis komentaras.

Rankraštyje įterptai mašinraščio daliai būdingi autoriaus pataisymai juodu rašalu (priešai, braukymai, intarpai), kurie savo stilistinio pobūdžio specifiška ir autokorekcijos ypatybėmis artimi rankraštinio teksto taisymsiui, perrenkant jį spausdinimo mašinėle. Ypač išsiskiria keli taisymsių juodu rašalu tipai – konkretybių atsisakymas arba keitimas abstraktesniais pasakymais ir stilistinis teksto glaudinimas, vengiant pasikartojimų. Pvz.:

Tiesa! Pažinome! *Dr. Starkus, Kučinskas, Germantas, kun. Yla, Puodžius, Kriaučiūnas, Žukauskas...* Kiek jų! (R/M, p. 11/19⁵⁸, pirminis įrašas) (žr. il. 2)

Tiesa! Pažinome! [-] Kiek jų! (R/M, p. 11/19, po autoriaus taisymsio praleisti asmenvardžiai)

– Sruoga! – girdžiu lietuvišką nusistebėjimo balsą už durų. Žvilgteriu atgal – pažįstami veidai. Čia – *Kerpė, čia – Liudžius, čia – Masiulis, čia – dar kai kas.* (R/M, p. 3/11) (žr. il. 3)

– Sruoga! – girdžiu lietuvišką nusistebėjimo balsą už durų. Žvilgteriu atgal – pažįstami veidai. *Vienas, kitas, trečias...* *Vilniaus lietuviai inteligentai.* (R/M, p. 3/11, po autorinio taisymsio suabstraktintos konkretybės)

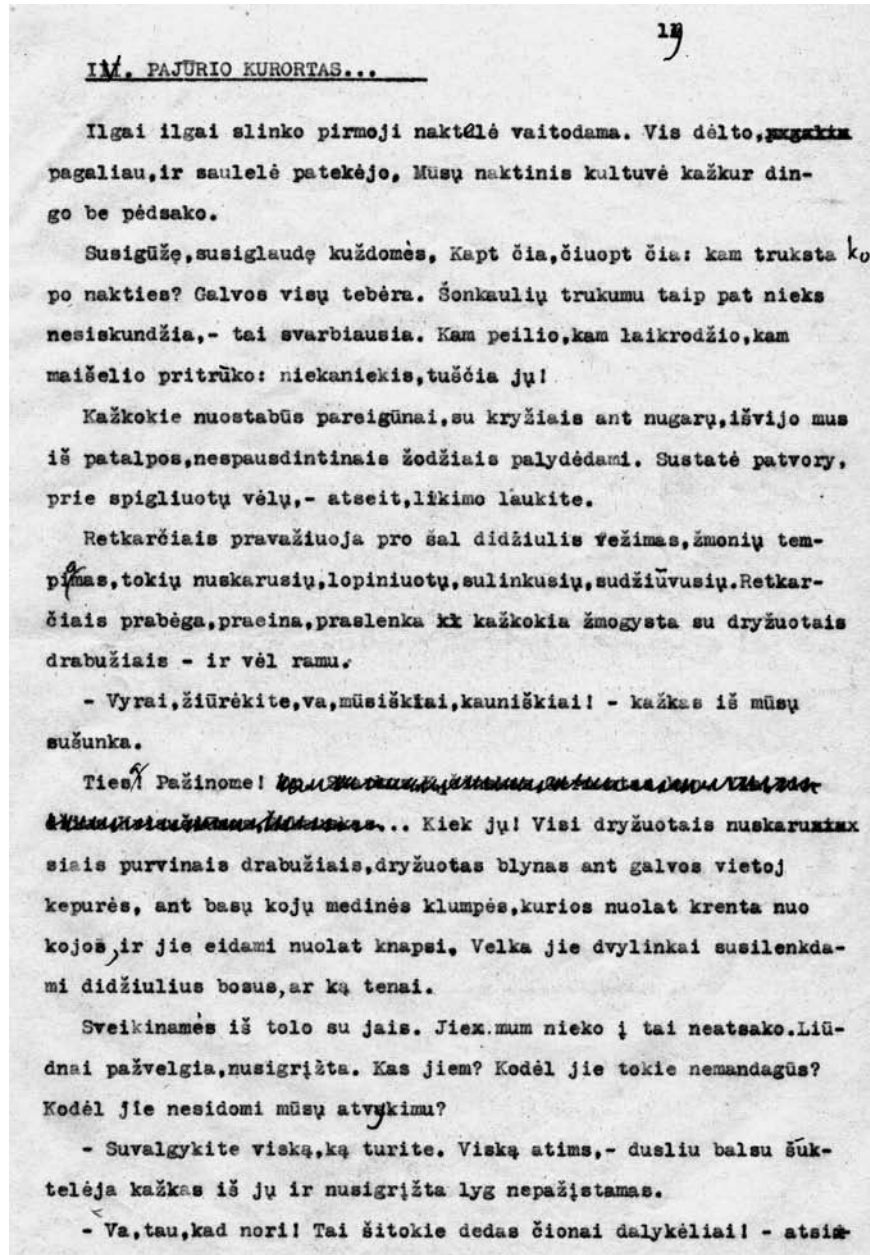
Toliau sekusiame mašinraštyje, nors ir įvedama papildomų stilistinių korekcijų⁵⁹, bet paliekami autoriaus pataisytieji abstraktesni pažįstamų žmonių įvardijimo variantai. Sruoga dėl likusių gyvų fizinių asmenų saugumo nenorėjo, kad jų pavardės, kitaip negu esesininkų, būtų paviešintos. Mašinraščio intarpe neieškota pakaitų tik profesoriaus Jurgučio asmenvardžiui. Buvęs Štuthofo kalinys Pilypas Narutis akcentavo, kad Sruoga

Sumini tik nukankintus draugus ir Joną – bambizu vadinamą. Tai ir viskas. Nors Sruoga taip mėgsta žmones charakterizuoti, bet nusprendžia kartu kentėjusių draugų, nei numylėtų Aitvarų, neminėti. Sruoga žino, kad suminėjus kokį draugą, tuoj prisistatys KGB ir prasidės tardymai: nesibaigiantys klausimai apie suminėtą žmogų. Vienintelė išeitis buvo – knygą rašyti, o apie draugus nutylėti.⁶⁰

⁵⁸ Santrumpa R/M žymi rankraštyje esantį mašinraščio intarpą. Prieš pasvirąjį brūkšnelį parodoma pirma teikta ir paskui autoriaus taisyta numeracija.

⁵⁹ Tiksliai sugretinti rankraštyje esančio mašinraščio intarpo ir toliau sekusio mašinraščio tekstai, parodant tarp jų esantį stilistinį judesį, – autorės archyve.

⁶⁰ Pilypas Narutis, „Balys Sruoga – Aitvaras Didysis“, *Draugas*, 1998-01-24, Nr. 17 (4), p. 2.

2. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (LLTIB RS, f. 53, b. 578, p. 19)

16

Smūduriuojas gestapininkas prie įėjimo. Nieko daugiau.

- Kas, po velnių, ar aš tikrai vienas būsiu? - Hm...?

Ilgai vazojosi mieguistas gestapininkas, kraustydamas mano kišenes ir atiminėdamas daiktus. Žiovauja, akis trina. Baisiai nuobodu jam. Man - dar nuobodžiau.

Tuo tarpu koridoriuje žingsniai. Daugelis jų. Kuždesys.

- Sruoga! - girdžiu lietuvišką nusistebėjimo balsą už durų. *Vienas, kitas, taciau... Vieni aus*

Žvilgteriu atgal - pažįstami veidai. *Mano brolis, šiuo metu... Eretu vėrai, indelogenka, šiuo metu... šiuo metu...*

O, aš - nebe vienas! Sveiki, kaimynai! - šūktelėjau praeidamas pro šali, kol įgrūdo mane į požemio peryklą.

Į laštą įgrūdo mane vis dėlto vieną. Joje buvo daugiau. Ji buvo pilna. Iyg ir kriminalinė publika, tikrai vienas jų visą naktį be paliivos raždnčių kalbėjo. Vietos nėra. Šiaip taip išsitiesiau ant grindų išilgai kameros ir spoksau. Aš - kalinys? Juokai!

Po valandos sugirgžda rūšio durys, - iverčia mums kailiniuotą pilietį. Storai šneka. Bene bosas koks? Ne, baritonas. *It's argo, kap. tones, mardaus.* Ne-trukus čia atsigabena *dos du pasistamu.* Mes jau keturi, - netrauks perkūnas!

Kaip pamažu, kaip nenoromis rūšy aušta diena, lyg jai gėda kažko būtų. *Na, aušta,* - tik ji neatneša jokių pakeitimų, Vėlai vakare iš namiškių gaunu siuntinėlių. Lašinių, kavos, dar šį tą.

Tokia laimė žmogaus gyvenime retai tepasitaiko! Namiškiai dar laisvi! Tiesia pagalbos ranką... Ne, turbūt neverkė... Ne, ne! *parudvies/*

Kitą rytą gestapininkas, žemai nusilenkdamas, įleidžia į mūsų rūšį guzikuotą vokiečių.

- Kuris čia bus profesorius? - *pršneka* guzikuotasai.

- Taigi aš jau toks būsiu, - paslenku arčiau guzikuočio, - o! geru konjaku dvokia, - pamanau, - bene visą naktelę bus pravargęs ...

uj.

Įdomu, kad tolesniame mašinraščio tekste Sruoga naudosis dar kitokio pobūdžio kriptografijos metodu, pakeisdamas konkrečius, ypač kitataučių žmonių, savo noru ar prievarta dirbusių esesininkų naudai, asmenvardžius (pvz.: rankraštyje Schneider (p. 29) – mašinraštyje Schreider (p. 32); Francizek **WI**-czyk (p. 33) – Francizek **Dziegarczyk** (p. 37); Scheider (p. 34) – Schpeider (p. 38), etc. Rašytojas nesiribojo faktine dokumentika. Jam svarbiausia buvo egzistencinės patirties fiksavimas meniniu pavidalu, sužadinant minčių, įgalinant veikti skaitytojo vaizduotę.

Spėtina, kad ši rankraštyje esanti mašinraščio intarpo dalis (R/M) galėjo būti parašyta pirmiausia, t. y. Sruoga pasakojimą turbūt pradėjo nuo konkrečios suėmimo situacijos (I. „Važiuojam“). Būtent šią mašinraščio dalį savo iniciatyva galėjo ruošti spaudai. Iš Juozo Baltušio atsiminimų matyti, kad Sruoga jam, kaip žurnalo *Pergalė* redaktoriui, buvo įteikęs dalį teksto dar prieš 1946 m. spalio mėn. vykusį rašytojų susirinkimą. Sruogos pažadas ir prašymas buvo toks:

– Baltušai, aš Tau atnešiu, turiu parašyt knygą iš Štuthofio mirties lagerio. Nežinau, kaip man išeis, bet prašau iš anksto – suprask mane teisingai. Norėčiau, kad „Pergalės“ žurnale jis būtų perskaitytas.

Atnešė tą rankraštį. [...] Dar man nepradėjus spausdinti, rankraštis pateko kažkur kitur. [...]

Ir dabar, ką gi. Man pasakė palaukt su žurnalu.⁶¹

Šios hipotezės patikrinti nebeįmanoma, nes 1945–1946 m. *Pergalės* žurnalo archyvai neišlikę, nei Baltušio, nei Sruogos archyviniuose fonduose jokių žinių nebėra⁶². Po 1946 m. viešo politinio susidorojimo su rašytoju dėl neišleisto, bet jau ideologiškai nepriimtino kūrinio Baltušis apie šią Sruogos idėją nebekalbėjo.

Turbūt tik vėliau buvo pridėta įvadinė rankraščio dalis (I. „Dievų miškas“; p. 1–8). Dar vėliau, visą tekstą nuosekliai perrenkant spausdinimo mašinėle, tekstas pakartotinai stilistiškai peržiūrėtas ir koreguotas.

⁶¹ Juozas Baltušis, Atsiminimai apie Balį Sruogą, in: *BVSNM*, 1518 Rp, p. 2.

⁶² Konteksto tyrimo tikslais Baltušio asmeniniais užrašais, dienoraščiais, dokumentais (kol kas skaitytojams nepasiekiamais) pasinaudoti rašytojo dukra Rita Baltušytė straipsnio autorei leidimo nedavė. Gausi laiškų medžiaga, kuria maloniai leista naudotis, deja, nesuteikė papildomos faktinės informacijos. Tik iš ateityje atsiversiančių rašytojo užrašų, dienoraščių turbūt bus galima sužinoti ir apie Baltušio vaidmenį, pirmą kartą 1957 m. leidžiant *Dievų miško* tekstą. Be fakto, kad rašytojas 1957 m. buvo Sruogos rengiamų *Raštų* redakcinės komisijos narys, neaišku, ką jis šiuo *Raštų* (*Dievų miško*) klausimu galvojo, ką konkrečiai nuveikė. Baltušio vaidmuo *Dievų miško* istorijoje tebėra mįslingas.

Šio hipotetinio teiginio skatina laikytis ne tik Sruogos ranka, įtraukusi pirma buvusį atskirą savarankišką tekstą į rankraščio audinį, bet ir tekstų taisymo logika. Ji buvo ne ideologinio-cenzūrinio pobūdžio (be korektūrų paprastu pieštuku, kitų intervencijos požymių nėra), o stilistinių taisymų lygmens.

Pavyzdžiui, rankraštyje esančio mašinraščio dalyje (III./IV. „Pajūrio kurortas“) į trumpą kalinių-naujokų ir kalinio-senbuvio Johanno Bloy pokalbį įsiterpia pasakojimas apie Dievų mišką – konkrečią vietovę ir jos istoriją:

- Koncentracijos lageris!
- Dabar čia, palyginant su tuo, kas anksčiau buvo, yra tikras pajūrio kurortas.
- Kurortas?!
- Matai, pušelės auga. Kuo ne kurortas? Jūra už trijų kilometrų. Ir oro čionai nepritrūksta.

Seniau esą čia buvusios pajūrio (daubos?), krūmokšliais apaugusios, pelkės. Žmonės šią vietą iš seno vadindavę Dievu mišku. Stutthofu ši vieta pasivadinusį tiktai 1939 metais, kai Gdanskio miesto savivaldybė įsteigė čionai koncentracijos lagerį lenkam naikinti ir vardą pasiskolino iš kaimynystėje esamo miestelio. Tuomet čia buvo tiktai uždaras lageris, – niekas gyvas iš jo neišeidavo. Dabar lageris iš savivaldybės jau yra perėjęs į valstybės žinią. Mes visi dabar esame su visu Dievų mišku privati SS nuosavybė, valstybė jiem mus perleido...

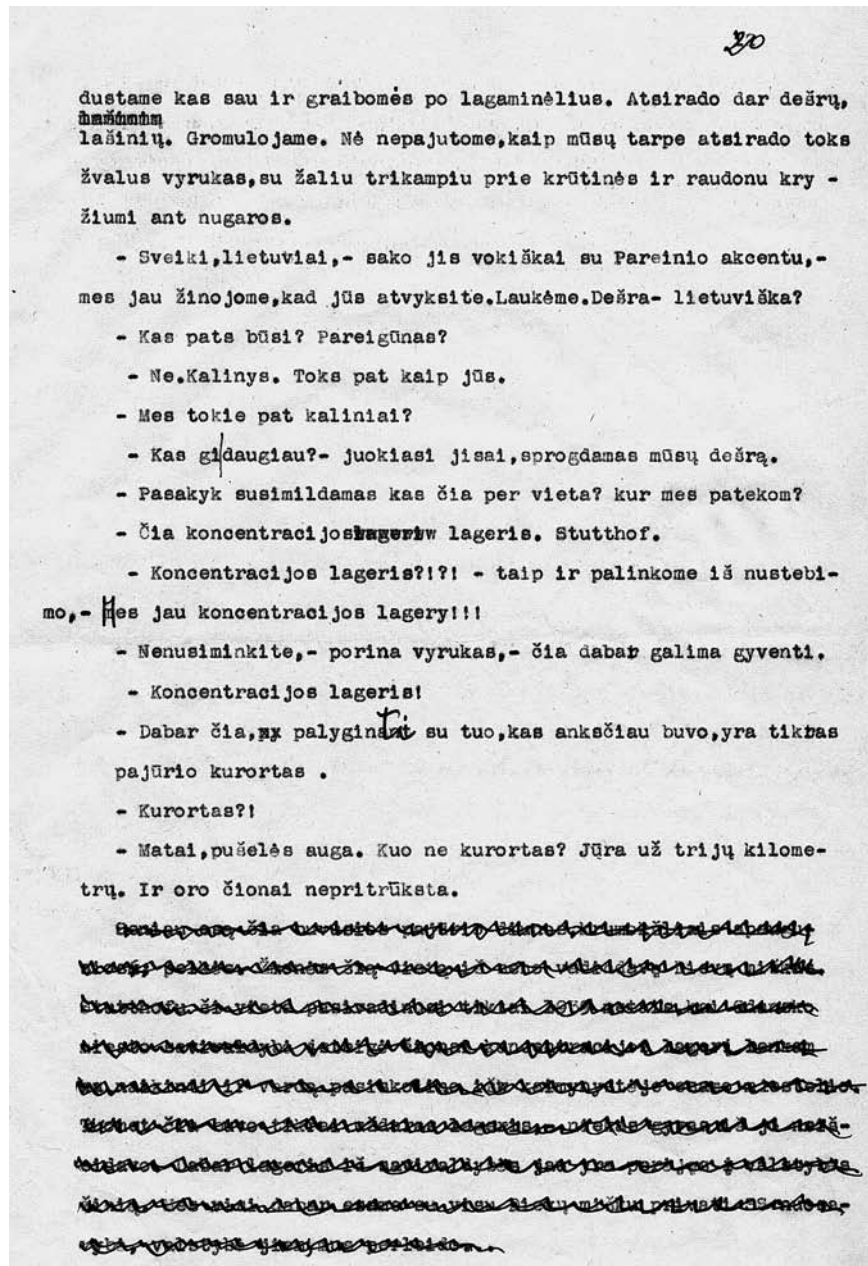
– Niekis. Galima gyventi. Negerkite čia jokio vandens. Jis čia visokiom šiltinėm ir cholera apkrėstas. Matote, kaminas ruksta?

(R/M, III./IV. „Pajūrio kurortas...“, p. 12/20, pirminė ir taisyta numeracija) (žr. il. 4)

Kursyvu išskirtą teksto dalį Sruoga vėliau išbraukė juodu rašalu. Auto-korektūrą inspiravo vėliau pridėtas rankraščio tekstas – įvadinė *Dievų miško* dalis, kurioje šie pirminiai faktiniai duomenys buvo perteikti išsamiau, išplečiant ir stilistiškai ekspresyvinant tekstą (R, p. 1–8). Ši vieta braukta dėl pasikartojimo (žinios apie lagerį) ir neišlaikytos logikos: dialogas, ypač pavojaus akivaizdoje, negali virsti lėtu monologiniu pasakojimu. Mašinraštyje (LLTIB RS) ši teksto dalis taip pat praleista (p. 23).

Tokių pirminių pastabų, vėliau išplėstų ar tiesiog jau susietų su pasakojimu įvadinėje *Dievų miško* dalyje, mašinraščio intarpe atsisakyta ir daugiau.

Pats rašymo profilis išsiskyrė progresyvios ir retrospektyvios kūrybinės minties darna, ritiniu pulsavimu. Atsirėmus į mašinraščio intarpo tekstą, pasakojimas buvo kuriamas toliau. Prie mašinraščio intarpo dar kartą sugrįžta tik parašius pirmosios įvadinės *Dievų miško* dalies rankraštį. Atsižvelgiant į jį, buvo atlikti taisymai juodu rašalu. Perrenkant viso rankraščio

4. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (LLTIB RS, f. 53, b. 578, p. 20)

tekstą spausdinimo mašinėle, rankraštyje esančio mašinraščio intarpo taisytosios vietos atspindėjo ir naujajame mašinraščio (*LLTIB RS*) tekste.

Tai, kad į rankraštį įterptas mašinraščio tekstas yra autorinis, liudija ir pavadinimą aiškinantis įrašas: „Iš nenusisekusios kelionės pas Abraomą“. Rankraščio ir mašinraščio tekstuose šio priedašo šalia pavadinimo nebeliko paties autoriaus valia. Vis dėlto pastebima, kad Abraomo motyvo frazeologines variacijas Sruoga mėgo ir neretai įpindavo (dažnu atveju – tik mašinraščio etape) į tekstą. Pvz.:

Ne vieną ir pas Abraomą avansu buvo pasiuntęs. (M, p. 106)

Man jau apsipratus su klipatos likimu ir besiruošiant šiuo ar tuo būdu keliauti pas Abraomą, lietuvių inteligentijos likimas Stutthofo lageryje staiga ėmė keistis negirdėtu būdu. (M, p. 128)

Bet kokios pagalbos nėra iš kur laukti... Bene jau tikrai teks su Abraomu apie bambiziškus reikalus kalbėti?... (M, p. 376)

Pirminio užrašo duomenų autentišką patvirtinta vidiniai mašinraščio teksto duomenys. Vis dėlto šie subjektyvūs įtarimai dėl tekstų parašymo chronologijos nėra patvirtinti paleografiniais įrodymais. Mokslinės ekspertizės metodikos taikymas – ateities tyrimų sritis.

Toliau, aptardami kūrinio rašymo fazę⁶³ būdingą „perrašymo į švarraštį“ etapą, įvardinsime tipiškus formaliuosius rankraščio, mašinraščio intarpo rankraštyje ir mašinraščio skirtumus.

„Perrašymo į švarraštį“ etapui būdinga tai, kad keli (du ar trys) atskiri epizodai iš pradžių buvo užrašyti kaip vientisas tolydus pasakojimas. Tik perrenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, pirminis pasakojimo srautas pagal tematiką suskaidytas į atskiras savarankiškas dalis (rankraščio tekstas struktūrintas mašinraštyje). Pvz.:

I. Dievų miškas (R, p. 1–8) → I. Dievų miškas (M, p. 1–4); II. Barakinė kultūra (M, p. 4–8);

VII. Naujokų įpilietinimas (R, p. 38–44) → IX. Naujokų įpilietinimas (M, p. 42–47); X. Dušas kūnui ir dūšiai (M, p. 48–51).

Tiek rankraštyje, tiek mašinraštyje pastebimi stilistiniai „eksperimentai“. Surenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, sąmoningai ieško-

⁶³ Prancūzų mokslininkai įprastai išskiria keturias genezės fazes: parengiamąją, rašymo, leidybinę ir poleidybinę (žr. Pierre-Marc de Biasi, „Genetinė kritika“, p. 21–29). Apie parengiamąją fazę su žvalgybos ir apsisprendimo rašyti etapais (medžiagos paieškos, užrašai, šaltiniai) žr. Neringa Markevičienė, *op. cit.*, p. 183–192.

ta geresnių pavadinimų raiškos galimybių (pirminių variantų atsisakymas; keitimas; aktualinimas, įvedant naujų niuansų). Pvz.:

VIII. [Skruzdėlynas]⁶⁴ **Žingsniai per galvas** (R, p. 44–48) → XI. **Žingsniu per galvas** (M, p. 52–57);

Reikia pastebėti, kad pirminis pavadinimo variantas („Skruzdėlynas“) metaforiškai nusakė tik būseną – kalinių, grįžusių iš darbų, susigrūdimą barake. Antrasis autorinis pavadinimo variantas rankraštyje („Žingsniai per galvas“) stipresnis tiek stilistiniu (daugiareikšmė sinekdocha, vėliau mašinraštyje – aktualizacija, pasirinkus vienaskaitą – „Žingsniu“), tiek simboliniu aspektais.

IX. **Numirėliška velniava** (R, p. 49–56) → XII. **Numirėliška dalia** (M, p. 57–65);

Mašinraštyje pirminis variantas („Numirėliška velniava“) kito – buvo pasirinktas labiau stilistiškai vykęs, aktualizuotas pavadinimas. Pasiremta sarkastiška fraze iš paties teksto: „Į vieną kibo keturiese: po vyrą į kojas ir rankas – ir numirėlis plaukte plaukia, žemės užpakaliu beveik nesiekdamas. Kartais per kokį kalnelį ir pašliaužia trupučiuką, – **tokia jau numirėliška dalia**, – ar jam ne vistiek?“ (M, p. 58).

XXIII. **Lagerio savivalda** (R, p. 131–135) → XXVII. **„Lagerio savivalda“** (M, p. 153–158);

Akcentuotas tariamos valdžios sluoksnius tarp pačių kalinių tarpe – nuo bloko vado iki „duonos pjaustytojų, marmelado tepėjų, sriubos dalytojų, bliudelių mazgotojų, barzdaskučių“: „perkūnas juos žino, kiek tos valdžios buvo tenai. Ir su visais reikia gi gražiuoju-geruoju sugyventi!“ (M, p. 155). Kalinio siekis daugumai iš jų įtikti, rūpinantis savo išlikimu, stengiantis „sugyventi geruoju“ (M, p. 155).

XXIV. **Lagerio seniūnas Lemanas** (R, p. 136–139) → XXVIII. **Seniūnas Arno Lehman** (M, p. 159–164);

Turbūt dėl tapataus žodžio pasikartojimo aukščiau įrašytame pavadinime atsisakyta žodžio „Lagerio“; tikslintas seniūno asmenvardis – turbūt dėl dokumentiškumo pateiktas pilnas.

XXVI. **Šreibštubės tūzai** (R, p. 146–151) → XXX. **Raštinės švietalai** (M, p. 172–179);

XXXV. **Mityba ir organizacija** (R, p. 191–194) → XXXIX. **Lageriška mityba** (M, p. 231–237);

Rankraštyje esančio pavadinimo antrasis sandas aktualino kalinių apiplėšinėjimo situaciją. Nors lageryje buvo išduodama minimali dienos maisto norma, ji vis tiek ne visa atitekdavo kaliniams – buvo nuvagiama tarpinėse grandyse

⁶⁴ Laužtiniuose skliaustuose įrašyti pirminiai pavadinimų variantai rankraštyje, pas-
kui paties autoriaus ranka išbraukti, šalia parodomas autoriaus teiktas naujas pavadinimo
variantas; stilistiniai niuansai rankraščio ir mašinraščio tekstuose pabraukti.

įvairių pagalbinių: sandėlininkų, vairuotojų, esesininkų palydovų. Mašinėraštyje atsisakyta eksplisitinio „organizacijos“ dėmens – jis išryškkinamas pačiame tekste. Pažymimuoju dėmeniu nusakyta mitybos specifika.

XIVL. [Sruogos numeracija, – N. M.] **Giltinės** [darbeliai] **pastogė** (R, p. 233–239) → XLIX. **Giltinės pastogė** (M, p. 289–296);

Pavadinimas pirma personifikuotas, paskui – metaforizuotas.

XVL. [Žydiškas potvynis] **Vien tik auksas valdo mus...** (R, p. 239–243) → L. „**Vien tik auksas valdo mus**“ (M, p. 297–302);

Pirminis rankraščio pavadinimas („Žydiškas potvynis“) bus pritaikytas kitam skyriui įvardyti (R, XVII. „Žydžių potvynis“, p. 244). Nurodyta frazės atribucija – ją lageryje ištarė „aukso karštinei“ nepasidavę mizantropai.

LII. **Tai bent gyvenimėlis** (R, p. 279–283) → LV. **Tai bent gyvenimėlis!** (M, p. 347–354).

Kartais stilistinė kaita būdinga vien tik rankraščio tekstui. Tik rankraštyje atsispindi autoriniai pavadinimų variantai. Pasitaiko, kad rankraštyje dar neįvardytam skyriui pavadinimas suteiktas tik mašinėraštyje.

Pirma tolydus rankraštinis pasakojimo buvo išskaidytas, atsižvelgiant į rankraštyje paliktas specialias autorines pažymas, t. y. jos realizuotos ir dar kartą autorizuotos būtent mašinėraštyje. Pvz.:

X. [Klipatų klipatos] **Dūšelių aprašymas** (R, p. 56–59) → XIII. **Dūšelių aprašymas** (M, p. 65–69);

Pirminiu rankraštyje įrašytu, paskui paties autoriaus išbrauktu pavadinimu, parodytu laužtiniuose skliaustuose, bus pavadintas tolesnis XI. skyrius (R, p. 60–63). Kitas pavadinimas skyriui duotas pagal jame aprašomą svarbiausią procedūrą – „naują mūsų galvelių aprašymą“ (R, p. 58).

XX. **Lagerio** [organizacija] **komendantas** (R, p. 117–120) → XXIV. **Lagerio komendantas** (M, 136–140).

XXVII. [Katorgininkų rūšys] **Politiniai katorgininkai** (R, p. 152–157) → XXXI. **Politiniai katorgininkai** (M, p. 179–186);

Abstraktus pirminis pavadinimas sukonkretintas pagal aprašomą katorgininkų kategoriją – išvardijama, kokie kaliniai buvo laikomi politiniais nusikaltėliais.

L. [skyrius be pavadinimo, – N. M.] (R, p. 265–271) → LV. **Per kašubų žemele** (M, p. 329–337);

Skyriaus pavadinimas, atsiradęs tik mašinėraštyje, sietas su kalinių kelione per kašubų kraštą lagerio evakuacijos metu; pavadinime esantis deminutyvas (žemele) aiškintinas kaip eksplisitinis lietuvių kalinių gilaus dėkingumo kašubams ženklas.

V. *Politinis skyrius* (R/M, p. 16–20/24–28) → VII. **Politinis skyrius** (M, p. 26–32);

Sruoga pakeitė rankraštyje įterptame mašinraščio tekste nurodyto naujo skyriaus („IV. Politinis skyrius“) vietą. Juodu rašalu išbraukė anksčiau įrašytą naujo skyriaus pažymą prieš žodžius: „Politinis skyrius atėjo su keturiom rašomom mašinėlėm. Nešė jas keturi kaliniai, paskui kurius sekė du uniformuoti SS“ (R/M, p. 15/23). Taip pat juodu rašalu savo ranka nurodė naujo skyriaus pradžios vietą po žodžių: „Na, su politiniu skyriumi, atrodo, sugyvensime: nesimuša...“ (R/M, p. 16/24). Skyrimas logiškas, nes skyriuje „Pajūrio kurortas...“ apie politinį skyrių nekalbėta, tik pačioje pabaigoje aktualinta „politinio skyriaus politika“: skyriaus atstovų pasirodymas, siekiant naujokus „surašyti“, susirinkti sau naudingos informacijos, išdalyti kaliniams numerius.

LIII. **Latviški dalykai** (R, p. 283–288) → LIII. **Latviški dalykai** (M, p. 354–360);

Šio skyriaus pavadinimas rankraštyje įrašytas dar nepradėjus konkretaus pasakojimo apie bloke gyvenusius latvius. Pradžioje pasakota apskritai apie esesininkus – Marholzą, Bratkę, vokiečių ūkininką – pirklį iš Ganso kaimo, esesininką Šešelgą, lietuvių darbininką, arklių šeriką nuo Kretingos. Šalia rankraštyje išskirto skyriaus (LIII. „Latviški dalykai“) įrašyta pastaba: „perskirim. gal kitam puslapy?“ (R, p. 283). Matyti, kad abejota dėl naujo skyriaus pradžios vietos. Skyriaus pavadinimas perkeltas į kitą puslapį (R, p. 284), kur palikta nuoroda dėl teksto pradžios. Naujas skyrius pagal nuorodą turėjo prasidėti konkrečiu pasakojimu apie lageryje buvusius latvių kalinius ir esesininkus: „Mūsų bloke gyveno keletas latvių. Lageryje latvių buvo daugiau. Ir esesnikų tarpe buvo latvių keliolika štukų“. Pagal naujo skyriaus pavadinimo vietos autokorekciją rankraštyje pirmoji pusė teksto (iki autoriaus nurodytos skirties) turėtų būti suvokiama kaip ankstesnio skyriaus (LII. „Tai bent gyvenimėlis“) baigiamoji dalis. Mašinraštyje skyrius pradedamas, atsižvelgiant į rankraštyje įvestą autokorekciją.

Yra dalių, kurioms būdingi keli sinkretiniai veiksmai: ir pirminio nepertaukiamo pasakojimo skaidymas, ir stilistinis aktualinimas, o kartais – tik pati pasakojimo nominacija (arba aktualizacija nominuojant). Pvz.:

I. **Važiuojam** / II. *nežinoma kryptimi*⁶⁵ (R/M, p. 9–14) → III. **Važiuojam...** (M, p. 9–14); IV. **...Nežinoma kryptimi** (M, p. 14–17);

XVII. (skyrius be pavadinimo) (R, p. 98–111) → XX. **Kamino paunksmėje** (M, p. 114–119); XXI. **Aplink kelmą visą dieną** (M, p. 119–124); XXII. **Klipatų komandoje** (M, p. 125–130);

⁶⁵ Skyriaus dalies korekcija (II.) ir prierasas Sruogos ranka *nežinoma kryptimi* atsirado vėliau, turbūt jau turint visą rankraščio tekstą ir jį darskart peržiūrint, bandant įtraukti sąlygiškai pirminį mašinraščio intarpo tekstą į rankraščio audinį.

Rankraštyje šį skyrių sudaro trys dalys, sulietos į vieną. Jos dar nėra išskirtos kaip savarankiškos, neturi atskirų pavadinimų. Aiški skirtis tarp jų – p. 103. Būtent čia Sruoga buvo įrašęs naujo skyriaus numerį ir pavadinimą [XVII. Velykos (?)], bet paskui persigalvojęs išbraukė ankstesnį įrašą; be to, p. 102 pabaigoje raudonu pieštuku padėti maži brūkšneliai //, rodantys savotišką autorinę skirtį. P. 107 taip pat padėtas mažas brūkšnelis raudonu pieštuku. Šie pabraukimai turbūt atsirado vėliau, autoriui daryk peržiūrint jau užrašytą visą rankraščio tekstą. Jie liudija vėlesnių autoriaus intencijų kaitą – pačią būtinybę išskaidyti nepertraukiamą pasakojimą.

LV. [skyrius be pavadinimo, – N. M.] (R, p. 295–305) → LX. **Baisioji naktelė** (M, p. 367–374); LXI. **Laisvė patvory** (M, p. 374–380);

Iš pradžių šis rankraščio skyrius rašytas kaip viena vientisa pasakojimo dalis. Tik vėliau, turbūt jau peržiūrint rankraščio tekstą, buvo nuspręsta pagal pasakojimo tematiką išskirti dvi dalis. Prie skyriaus numerio Sruoga paliko pažymą raudonu pieštuku: „Palikt dvi dalis!“ (R, p. 295); brūkšnelį, rodantį dalių atskyrimo ribą – taip pat raudonu pieštuku (R, p. 300). Paskutinė kūrinio dalis prasidėjo nuo šios vietos: „Bratke suvarė mus į buvusio šalia kelio, kaimo pradžioje, grafo dvaro kiemą“ (R, p. 300). Šioms atskirtoms dalims konkretūs pavadinimai rankraštyje dar nesugalvoti. Tik mašinraštyje dalys įgavo atskirus savarankiškus pavadinimus.

Rankraščio ir mašinraščio lyginamasis struktūros (sandaros) tyrimas parodo, kad Sruogos akademinių *Raštų* „Paaškinimuose“⁶⁶ anksčiau nurodyti skyriai, kurie neva atsirado tik mašinraštyje (II. „Barakinė kultūra“, X. „Dušas kūnui ir dūšiai“, XX. „Kamino paunksmėje“, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, LX. „Per kašubų žemelę“), jau egzistavo rankraštyje, tik buvo priešlieti prie kitų dalių, dar neišskirti kaip savarankiški. Tik pavadinimai sugalvoti ir pridėti, perrenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle.

Viename skyriuje sulietos kelios (dvi, trys) dalys rodo, kad pirmiausia buvo svarbu užrašyti patį tekstą. Jau Samulionis buvo pastebėjęs, kad „Knyga sukurta tarsi vienu atsikvėpimu [...]“⁶⁷. Algis Kalėda įžvelgė, kad tekstas „ne „sukurtas“, bet tiesiog išspinduliuotas, išblokštas vaizdais, mintimis, emocijomis užpūliavusio vulkano“⁶⁸. Deja, to paties pirminio spontaniško, intensyvaus, energingojo rašymo etapo duomenų nebeturime. „Rašymo bylos“, arba kūrinio „juodraščių“, etapą liudijančių faktų neišli-

⁶⁶ Donata Linčiuviene, *op. cit.*, p. 613.

⁶⁷ Algis Samulionis, „Paaškinimai“, p. 608.

⁶⁸ Algis Kalėda, „Dievų miškas be dievų“, in: Balys Sruoga, *Dievų miškas: Memuarai*, redaktorė Donata Linčiuviene, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 7.

ko. Išliko tik jau suvaldyto rašymo, t. y. „perrašymo į švarraštį“ (baigiamojo etapo), dokumentiniai faktai.

Pastebėtina, kad kai kurių Sruogos pjesių pirminė pateikimo forma ir taisymo būdai taip pat labai panašūs. Jos skaitomos kaip minimaliai koreguoti švarraščio tekstai. Pavyzdžiui, atskiruose bloknoutuose paprastu pieštuku užrašyta drama *Apyaušrio dalia*⁶⁹; ant atskirais lapeliais supjausyto kontūrinio Lenkijos žemėlapio antrosios pusės mėlynu rašalu užrašyta pjesė *Pajūrio kurortas*⁷⁰. Tik užrašius mintį, atsirado laiko formaliam skirstymui – struktūrinimui.

Rankraščio tekstas rašytas jau kaip švarraštis (braukymų ir taisymų nedaug, jie elementarūs, stilistinio, korekcinio lygmens, neturėję įtakos kūrinii kaip meninei visumai). Kad tai buvo turbūt ne vienintelis ranka rašytas tekstas, liudija neskubrus rašymo tempas – pasakota ramiai, iš lėto, jau žinant įvykių išklotinę. „Švarraščio“ (arba beveik „švarraščio“) pavidalu egzistuojantis rankraščio tekstas visai nepanašus į polivariantiškais autoriniais taisymais garsius ir „klampus“ Balzaco ar Flaubert'o kūrinių rankraščius.

„Vidinės“ minties raida (teksto papildymų reikšmė mašinarstyje).

Dar viena rankraščiu būdinga ypatybė – minimalios pastabos šalia jau parašyto teksto. Jos pačiam tekstui kaip darniai visumai nepriklauso – egzistuoja šalia jo, yra suvokiamos kaip tolesnio pasakojimo gairės. Iš jų matyti, kad pats autorius rankraščio teksto nelaikė stabilium, nekintančiu dariniu. Pastabos buvo išskirtos, prirašytos prie tų vietų, kurias, jo nuomone, reikėjo tikslinti, komentuoti. Spontaniško pobūdžio išvalgos buvo išplėtos arba tiesiog, lengvai pakoregavus, įjungtos į mašinarštį, jau spausdinimo mašinėle renkamą pirminį tekstą, – tapo neatskiriama jo dalimi. Galima spėti, kad pastabos buvo prirašytos peržiūrint visą rankraščio tekstą. Gal net kelis kartus – jos rašytos mėlynu rašalu ir raudonu pieštuku.

Vienos pastabos į mašinarštį pateko tokiu pačiu pavidalu, kokiu buvo pateiktos rankraštyje, – tiesiog perrašytos, arba niuansai yra nedideli. Šios pastabos minimaliai papildė mašinarščio tekstą.

Daug svarbesnės tos pastabos, į kurias atsirėmus, sukurti atskiri išbaigti epizodai. Maksimalioji mašinarščio teksto plėtra išsiskyrė tam tikru prasmės krūviu. Prancūzų tyrinėtojas Jeanas Belleminas-Noėlis, aprašyda-

⁶⁹ Balys Sruoga, *Apyaušrio dalia*, juodraščiai – užrašų knygutės (4 bloknotai), in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 3902.

⁷⁰ Balys Sruoga, *Pajūrio kurortas*, rankraštis, įdėtas į Štuthofa konclageryje pasidarytą voką, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 3.

mas juodraščio tekste pasitaikančius informacijos tipus, tarp kitų, išskyrė režisūrinės remarkas – mini instrukcijas, adresuotas pačiam sau. Pasak mokslininko, tokios remarkos ypač svarbios tiems, kas domisi naratyvo forma – aprašymo judesiu⁷¹. „Režisūrinės remarkos“ yra būdingos ir *Dievų miško* rankraščio tekstui. Kiti tyrinėtojai tokioms pastaboms, ypač aptinkamoms rankraščinio teksto paraštėse, dar taiko „prasmės kondensatorių“ arba tiesiog „kondensatorių“ terminą⁷². Jais lakoniškai, dažnai ir labai kasdieniškai pasakoma to skyriaus viena iš svarbiausių ar aktualiausių minčių. Ji vėliau kruopščiai išplečiama, pagilinama – antrinis tekstas pavirsta pirminiu⁷³. Marginalaus pobūdžio pastabos priklauso „parateksto“ sričiai, „scenarijų plėtojimo“ etapui ir konkrečiai atspindi autoriaus „minties judesį“⁷⁴. Pvz.:

Dėmėtąja šiltine susirgo net pats Chemnitzas, o jo pavaduotojas net mirė. Lageriui buvo paskelbtas karantinas – neapibrėžtam laikui, bent kol visos žydės išmirs, o jų vis dar buvo keliolika tukstančių. Padėtis – beviltiška. ✓⁷⁵

Kartą 1944 metų pabaigoj atvyko į lagerį iš Berlyno kažkokia sanitarinė komisija. Visi klipatos buvo suvaryti į nuošalų baraką, tenai uždaryti ir stropiai saugomi, kad neišropotų. (R, p. 247)

Rankraščio puslapio apačioje autorius raudonu pieštuku skliaustuose įrašė trumpą pastabą – gairę tolesniam pasakojimui:

✓ Moterys prižiūrėtojos. Jų elgesys. Padraik[os] jos. Diržai antausiai. Bet kitos ir bliauna besigailėdam[os] žydžių! (R, p. 247; žr. il. 5)

Mašinraščio tekste įtarpo – išplėstos scenos – vieta pakeista. Mašinraštyje toliau tęsiamas rankraščio pasakojimas apie sanitarinės komisijos veiklą ir pasekmes, trisdešimtojo bloko ypatingumą, užlagerines darbo komandas, Vėrmachto samdines žydes. Tik skyriaus pabaigoje (ne rankraštyje nurodytoje vietoje) pridėtas naujas epizodas pagal sau duotąją pastabą.

Žydžių darbo komandom, vėliau – ir visų kitų moterų komandom, tvarkyti buvo atsiųstas visas būrys moterų esesninkių. Daugiausia tai vis 20–25–30 metų

⁷¹ Жан Бельмен-Ноэль, *op. cit.*, p. 109.

⁷² Жан Левалян [Jean Levaillant], „Письмо и генезис текста“, перевод Елены Гречаной, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 137.

⁷³ Жак Неф [Jacques Neefs], „Поля рукописи“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 196.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 193.

⁷⁵ Sruoga prie, jo nuomone, dar pildytinų, plėstinų rankraščinio teksto vietų dėliojo panašius ženklus į „varneles“, o puslapio apačioje ar viršuje juos pakartodavo, prieš įrašydamas pastabą.

mergaitės, vokietės, matyti, tam reikalui sumobilizuotos. Tikrai iš Rygos metų pabaigoj atsievakuavo dvi senesnio amžiaus esesninkės, storos kaip drambliai. Lakė jos degtinę kaip seni vežėjai, o keikės – dar bjauriau negu vyrai esesninkai... Temperamentas judviejų buvo – pasiutęs!

Iš viso, tos esesninkės mergužėlės lageryje turėjo labai ne kokį vardą: jos nukonkuruodavo kariškas našles ir gyvanašles... Lazdų kalinēm daužyti jos neturėjo, – jos turėjo tokius siaurus aštirus diržiukus tam reikalui, – diržiukais jos valdydavo minias. Žinoma, nepatingėdavo ir letena užvažiuoti per valgomąją kūno dalį, – moteries vardą jos pačios nelabai brangino. Bet ir jos – ne visos buvo tokios lakūndros ir mušeikos. Atsirasdavo ir jų tarpe padorių mergaičių, dėl savo padėties kentėjusių ne mažiau negu kiti kaliniai.

Kartą pavakary grįžtu iš darbo į savo baraką. Keliu nuo traukinėlio ateina viena uniformuota SS mergužėlė. Tokia geltonplaukė, apskritaveidė. Eina jinai nusiėmusi esesišką kepurę, rankas beviltiškai nudilbinusi, ir verkia – bliuona paspringdama. Pagailo man tos taip graudžiai verkiančios mergaitės.

– Kas atsitiko, mergaite, – sakau, – gal aš galiu kuo padėti?

– Neeeee... – pro ašaras, gukčiodama nutęsė jinai, – Viešpatie, Viešpatie!...

Verkdama išpasakojo man j[ina], kad turėjusi palydėti į stotį žydžių transportą, suvargusių tokių... Ji nežinanti, kur jos važiuoja. Ji neikuo negalinti jom padėti. Ir jai taip baisiai ešą jų gaila – ir niekuo negalinti padėti...

Mergaitė dingo savo barake teberaudodama.

(M, p. 307–308)

Matome, kaip, tik atsispyrus nuo rankraščio teksto, atsiranda objektyvaus, nešališko pasakojimo būtinybė. Šiuo išbaigtu epizodu Sruoga suteikė papildomos informacijos apie kelis dalykus: kad tarp į SS dalinį mobilizuotųjų buvo tokių, kurie ten atsidūrė prievarta; kad ir tarp esesininkių buvo gerų ir taurių moterų, mačiusių kito žmogaus skausmą ir išgyvenusių dėl savo bejėgiškumo, t. y. ir priešo pusėje įžvelgta teigiamų veiksmų.

Šias kratas itin rūpestingai organizuodavo Selonke, – bent pusė rastojo spirito eidavo jo naudai. √ (R, p. 184)

Rankraščio teksto apačioje palikta nuoroda – užuomina dėl scenos plėtros:

√ Kėd[ę] lupa vietoj kalinio: Chemnitz – pavede. Muša kėdę – tik tu rėk žalty! (R, p. 184; žr. il. 6)

Iš rankraštyje užfiksuotos trumpos pastabos mašinraščio tekstas išaugo:

Šias kratas Selonkė ypač rūpestingai organizuodavo, – bent pusė rastojo spirito eidavo jo naudai.

Kartais, būdavo, Chemnitzas pasigavęs kokį spekuliantėlį, atsivaro į raštinę. Pačiam Chemnitzui ar galva pagiriom skauda, ar su viduriais jam kažkas

184

ir uždavė gysdavo. Dėl davo jos jos kas kuris ir aplaunamose
 fabrike beve, kur su 11 kradu del su pakuojis ir angly kas klaidis.
 Va, jos pastor op, ir kancandis ir uasie dokerms spaudamij.
 Lagry jos grolaus daug pusu dokerms ir brangy angly, ~~klaidis~~
 adis, darba, instrumentis, murgomys ir emony ir in lagy - staus
 kas davo is spirts, kas grolaudas lagy. Kartas 27 roma, tom
 komandon padarydavo krata, spirts atidavus, ~~spaudamij~~ ke-
 rėjus is uvelgy, ir kradis davo. Vkas mano krata, mugal is doker-
 gruda, 27 rėjus kary gnyvoms organizatoris lagry, kas kradis
 grolaudas nor tauna 25 ladas, - per uis buvoms lagry jos grolaus,
 kas jis pats gpyisi, kas uisim brijis tu taktis ir taktis.
 - Et - grolaudas jis, - ir pomsis no stalmis, - ir padav! ir
 grolaudas spirts, ir gpye no - furorai. ~~spaudamij~~
 Kartis, maty davo kas is jis kas is spirts, 27 roma, kas stau-
 davo isij, pats vrasis staki komas spirts is murgomys.
 Jis kas lagry uisim is klaidis, kas uis delto Selonus pami
 grolaudas spirts, - kas uisim spirts uis. Sios krata ir ta
 murgomys organizatoris Selonus - kas pats vestij -
 spirts endavo po namom.
 Vkas dokerms nuskaltimus lavo - nelegelis leustis is
 lagry rasytes. Jis lavo kas kradis "neadto" - tom dar
 pusi ladas, - ir kradis apre 50 ladas - ir lagry isija.
 Bet ja ja kas kradis kradis 27 rėjus apre lagry, kas rasytes,
 kas lagry dedosi - tom pami is klaidis. Dokerms krata
 su murgomys, kas ladas emansis, ajo lavo is an dokerms
 ir uandem is klaidis, ajo Belgis rasytes buvoms
 Jis atidavus kradis, kas buvoms lavo pami - murgomys
 lavo murgomys, kas 27 rėjus apre gnyvoms lagry jos pami
 murgomys, kas lavo - ir murgomys rasytes. Pabardis
 kas 27 rėjus tom in lagry rasytes pami 27 rėjus
 lagry rasytes ar tom kradis murgomys, kas dokerms is klaidis -
 pami pami rasytes, kas murgomys. Jis tom, pami rasytes
 ir kas lagry murgomys. Cas murgomys - pami. kas murgomys - tom kradis!

6. Balio Sruogos Dievų miško rankraščio fragmentas su pastaba dėl pasakojimo pildymo (LLTIB RS, f. 53, b. 578, p. 184)

negera, – nuol[a]t jisai susirietęs valkiojosi, – žodžiu, tingi jis pats su spekuliantėliu darbuotis.

– Įkrėsk jam dvidešimt penkis, – įsako kokiam nors kaliniui, buvusiam raštinėje. Įsakytasai pasiima Chemnitzo bizūną, pamakaloja juo aplink spekuliantėlio nosį, o jį patį išsiveda į gretimą kambarį egzekucijai. Žybt, – žybt, – žybt, – skamba gretimam kambariui. Bet plakamasai tyli, lyg jam snukį būtų kas užryšęs.

Po penkių šešių smūgių plakikas uždusiusiu balsu šnypščia:

– Kvaily, rėk!

Plakamasai ima bliauti, tarytum jam gyvam odą bielytų.

Chemnitzas patenkintas šypsosi, kad atsirado dar vienas toks smarkus mušeika. Mušeika taip pat patenkintas, gavęs Chemnitzo pagyrimą. Patenkintas ir spekuliantėlis: raštinės naujokas mušeika tokiu įniršimu jo vieton vanojo... kėdę!

(M, p. 222–223)

„Budelio atkaklumą“ ir „aukos kančią“ imituojantis epizodas pagyvino, pajavairino pasakojimą savo kitoniškumu – neišvengiamą žiaurais keršto sceną pakeitė visai kitokia, mums visai netikėta. Komiško nesusipratimo scena parodo, kaip lengvai apkvailinamas patiklusis Chemnitzas; atskleidžia kalinių solidarumo pastangą, aktorinio meistriškumo talentą.

Dėl vietos stokos visų rankraštyje įrašytų pastabų ir jų plėtros mašinraštyje aptarti ir konkrečiai parodyti neįmanoma. Joms visoms būdingi: trumpi įvardijimai (pvz., „Margarino rūšis“, p. 193; „Lagerinių pasimatymų reikalas“, p. 195); teiginių frazės (pvz., „Prostitutės – taip pat buvo politinės“, p. 157; „Suomius atgabeno – kaip germanus!“, p. 216); tam tikrą faktinę informaciją rodantys duomenys (pvz., „Kunigų lagery buvo 9: du lietuviai, 1 vokietis, visi kiti – lenkai su kašubais“, p. 162; „Šešiolikos [žmonių kolonoje] jau truko. Jie buvo pakely esesninkų nudėti“, p. 259); subjektyvūs atsiliepimai, vertinimai („buvo toks šlykštus [lagerio orkestrėlis], kad aš net jo muzikos niekuomet negalėjau klausyti!“, p. 165; „Visi [norvegai] – aukšti gražus vyrai, atletai. Džentelmenai. Puikiai išauklėti. Širdingi. Malonūs. Geri kolegos!“, p. 213).

Iš juodraštinio pobūdžio pastabų matyti, kad, jas rašant, nesistengta iki galo suformuluoti mintį, dažnai pasitelktos santrumpos, rašyta minimaliomis, kapotomis frazėmis, jos nedailintos. Svarbi pati kintančios autoriaus intencijos raiška – subjektyviai įžvelgti jau parašyto teksto trūkumus, spragas ir juos koreguoti papildomos medžiagos duomenimis.

Stambesnės interpoliacijos. *Dievų miško* tekste yra atskirų epizodų, kurie išaugo ne iš pirminių autorinių pastabų rankraštyje. Tiesiog radosi

spontaniškai, perrenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle. Be mašinraščio, daugiau nerasta po rankraščio sekusių tekstų, todėl šiuos intarpus galima pamatyti tik, pasiremiant taiklia rusų tekstologo Andrejaus Grišunino mintimi, vedžiojant vienos rankos pirštu vieną šaltinį, kitos rankos pirštu – kitą⁷⁶. Be atidaus šaltinių perskaitymo paprastai šie epizodai neišryškėtų. Jų atsiradimas nefiksuotas jokiuose papildomuose užrašuose, todėl yra išskirtinai mentalinio pobūdžio. Juos galima laikyti sąmonėje sušvitusiais inkliuzais, perkeltais į jau beveik suformuotą, bet kartu dar tebeformuojamą kūrinio teksto audinį. Redaktorius Aleksandras Žirgulys, abstrakčiai aptardamas tarp juodraščio ir švarraščio atsirandančių skirtumų priežastis, paminėjo mums ypač parankią „tarpinės grandies“ sąvoką: „Toji „tarpinė grandis“ – gražūs autoriaus minties ir fantazijos blykstelėjimai [...]“⁷⁷. Kūrėjas, ypač jei pati jo prigimtis vitališka, o mintis intensyvi, perrašinėdamas pirminį tekstą paprastai jau nepasitenkina pažodiniu perrinkimu.

Konkrečius taisymus ir teksto plėtrą, pereinant nuo rankraščio prie mašinraščio teksto, vizualiai pastebėti galima tik ant skenuotų rankraščio lapų faksimilinių kopijų pieštuku perkėlus mašinraščio tekste atsiradusius pakeitimus. *Dievų miško* tekstas unikalus būtent dėl tokio „tarpinės grandies“ stadijoje išryškinto menamojo „juodraščio“ fenomeno. „Juodraštis“ išaiškėja savotiško „palimpsestinio“ rašymo būdu. Jis „atkuriamas“, kai tyrėjas atsargiai rašo ant to ar šalia to, kas autoriaus jau buvo pirma parašyta rankraštyje⁷⁸.

Atskirai perrinkus rankraščio ir mašinraščio tekstus, juos palyginus su programa *Diff Doc Quick Start*, taip pat galima pamatyti tarp jų esančius skirtumus. Lyginant to paties skyriaus du skirtingus rankraščio ir mašinraščio tekstus, parodomas vienas, kuriame įvairiomis spalvomis pažymėta, kas ir į ką keista (raudona spalva), ko atsisakyta (mėlyna spalva), kokių atsirado papildymų (žalia spalva)⁷⁹. Šis lyginimo būdas labai gerai atspindi mašinraščio etape atsiradusius naujus epizodus. Jie vizualiai puikiai išsiskiria viso teksto audinyje (žalios teksto atkarpos). Sunkiau orientuotis tarp kitų raudonai pažymėtų pakeitimų, nes jų paprasčiausiai yra labai daug, nepratusiai akiai spalvomis mirguliuojančiame tekste nelengva atskirti, kurie iš

⁷⁶ Андрей Гришунин, *op. cit.*, p. 81.

⁷⁷ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 64.

⁷⁸ Visas rankraščio tekstas tokiu principu ir lygintas su mašinraščiu – ant skenuotų rankraščio lapų pieštuku parodant absoliučiai visus rašytojo mašinraštyje įvestus pakeitimus. Medžiaga – autorės archyve.

⁷⁹ Tokiu būdu yra palygintas vienas skyrius: XXI. „Kalinių lagerio vadas“, – ten pat.

tų autorinių pakeitimų svarbūs, kurie – mažiau reikšmingi. Šiam lyginimui reikalingos didesnės pastangos ir laiko sąnaudos. Jei siekiame precizikos, skyrybos ženklų tikslumu turi būti surinkti visi rankraščio ir mašinraščio skyriai.

Tokį veiksma, kai tyrėjas intensyviai ieško pirminių tekstų, sprendžia jų pakaitimo klausimus, prancūzų kritikai genetikai vadina unikalia galimybe savaip pakartoti teksto autoriaus kūrybinį procesą, prasiskverbiant į mįslingą, uždraustą zoną – teksto gimimo kulisus⁸⁰. Be šio kūrybos etapo („tarpinės grandies“), išsiskyrusio ypatingu sąmonės intensyvumu („minties ir fantazijos blykstelėjimais“), šiandien nebūtų daugelio originalių, stilistiškai reikšmingų teksto fragmentų.

Dėl vietos stokos parodysime tik dalį naujai įterptų epizodų. Pvz.:

Vien skyrius „Naujokų įpilietimas“ mašinraščio pakopoje buvo papildytas trimis svarbiomis scenomis.

1) Rankraščio pasakojimas mašinraštyje buvo išplėstas epizodu apie buvusį Lietuvos armijos majorą Julijų, patekusį į lagerį dėl išdavystės. Šiame epizode ryškintas įvairių kalinių santykis su lageryje atsidūrusiu išdaviku (SS feldfebelio Hapkės ir kitų kalinių reiškiamą panieką, neapykantą, kerštą; lietuvių kalinių santūri laikysena). Šioje scenoje ypač aktualinta paradoksali Hapkės asmens charakteristika: pats, būdamas išdavikas, su išdavikais elgiasi žiauriai, be gailesčio, parodydamas sektiną pavyzdį kitiems kaliniams.

[...] ir, reikia pasakyti, su savo darbininkais Hapke buvo džentelėnas, elgėsi padoriai, – parūpindavo jiems maisto sočiai, na, ir kitokių lagerinių gėrybių.

[–]

Ziehm'as, turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiems nepavydėdavo.

(R, VII. „Naujokų įpilietimas“, p. 39)

[...] ir su savo komandos nariais jisai elgdavosi visiškai padoriai. Ir maisto jis jiems parūpindavo sočiai, na, ir kitokių lagerišku gėrybių.

Pirties komandoje dirbo, kitų tarpe, kaip politinis kalinys, buvęs Lietuvos armijos majoras, vardu Julius. Aukštas, stambus vyras – ir labai geros širdies, su visais kaliniams labai gražiai sugyvenęs ir visų labai mėgiamas. Kartą naujokų tarpe pamatė jisai vieną išdaviką, gestapo agentą, iš Lietuvos, – tą patį, pagal kurio pranešimą ir jis, Julius, atsidūrė koncentracijos lagery. Tas agentas patsai į lagerį pateko už galvažūdiškus darbelius. Julius, pamatęs savo judošių, pasakė komandos draugui lenkeliui, kas tai per

⁸⁰ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 41.

paukštis tasai naujokas. Lenkelis nudumė tuojau pas Hapkę ir pranešė jam, kokio reto svečio susilaukta. Hapkė sužaibavo akimis, nusikeikė, apsiputojo. Ardeniškais žingsniais priėjo prie išdaviko, abiem rankom griebė jam už gerklės ir pradėjo jį smaugti:

– Tu, judošiau, mano Julijų į koncentracijos lagerį įkyšai, aš tau parodysiu, šunsnuki, tu!

Hapkė tą judošėlį ir smaugė, ir antausius jam skaldė, ir su jo galva barako sienas daužė. Lenkai, pamat[ė], ką daro Hapkė, tą išdaviką pasiėmė savo žinion: daužė ir skaldė, kur tik pagaudami. Jisai lagery nė pasirodyti niekur negalėjo – visur visuomet jį mušdavo, lenkai ir vokiečiai. Iš viso lagery gana keisti papročiai buvo. Kai tik į lagerį patenka koks šnipas, išdavikas, gestapo agentas – jam jau lagery gyvenimo nebūdavo. Paprastai ilgiausia per tris dienas jis jau baigdavo savo gyvenimėlį. Už tokį išdaviko nudobimą valdžia nieko nesakydavo. Lietuviškoji lagerio kolonija išdavikų atžvilgiu laikėsi santuriai, nesimušdavo. Bet vos tik lenkai ar vokiečiai sužinodavo, kad išdavikas atėjo, jie jam atlygindavo savo iniciatyva – ir su dideliu pasitenkinimu. Koks jau mulkis neraliuotas buvo tasai Hapkė, – net ir jis – pirmas! – griebė išdavikui už gerklės, parodydamas kitiem, kaip su judošiais reikia elgtis. Tai darė SS vyras, feldfebelis, gestapo tarnas.

Ziehm̄as, turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiem nepavydėdavo.

(M, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 44–45)

2) Tik mašinraštyje pridėta trumpa, bet savo paradoksaus efektyvi kito darbo komandos vado Ziehm̄o asmens charakteristika. Ji išryški iš tam tikros situacijos: fiurerio „garbingos gvardijos“ atstovas savo konkrečiais poelgiais įrodo esąs tik „šiek tiek“ „kiaulė“. Už menką nusižengimą pakaria gerą draugą „ruskelį“, be priežasties „užpumpina“ keletą „ruskelio“ pažįstamų.

Ziehm̄as, turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiem nepavydėdavo. Ne be pagrindo darbas Ziehm̄o įstaigoj buvo laikomas vienu pačių geriausių ir pelningiausių visame lagery.

[–]

Naujokas, patekęs į pirtį, pirmoj eilėj turėjo atiduoti Hapkei arba Ziehm̄ui pinigų, auksą, laikrodį, amžiną plunksną bei šiaip turimas brangenybės, – visa tai buvo surašoma į knygas, atskirai supakuojama, – kalinys pasirašydavo, ką atidavė.

(R, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 39)

Ziehm̄as, turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiem nepavydėdavo. Visiškai teisingai darbas jo komandoje buvo laikomas vienu pačių geriausių ir pelningiausių visame lageryje.

Ziehm̄as, aukštas gražus vyrukas, mėgdavo kaliniam dėstyti, kad SS esą garbingiausi vyrai visoje Vokietijoje. Esą fūhreris iš gerųjų vyrų atrinkęs pačius geriausius ir padaręs iš jų garbingą savo gvardiją. Jis ir esąs iš tokios garbingos gvardijos. Žalingas jisai nebuvo vis dėlto, bet kiaulė – šiek tiek. Dirbo pas jį porą metų toksai ruskelis, septyniolikos metų. Supratę jie buvo, susigyvenę. Kartą tam ruskeliui kažkas dingtelėjo į gal-

va, jis ėmė ir kaukštelėjo plaktuku Ziehmui į kaktą, pagal smilkinį. Ziehmas skerdžiamu tekiu subliovė, nuvarvino šiek tiek kraujo, – po dviejų savaičių buvo sveikas. Ruskelis gi buvo už tai labai iškilmingai pakartas, o prieš tai trys ruskelio kaimynai užpumpinti, nors jie ir nieko bendra neturėjo su tuoju plaktuku. Ziehmas – nė piršto nepajudino nekaltiesiem gelbėti. Sąžinė jo negriaužė...

Naujokas, patekęs į pirtį, pirmoj eilėj turėjo atiduoti Hapkei arba Ziehmui, pinigų, auksą, žiedus, laikrodį, amžiną plunksną bei šiaip turimas brangenybes. Visa tai buvo surašoma į knygas, atskirai supakuojama, – kalinys pasirašydavo, ką atidavė.

(M, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 45)

3) Pridėta įspūdinga sarkastiška viso skyriaus pabaiga – kalinio ir Ziehmo dialogo scena. Aprašytas kalinio vizitas pas karštligiškai iš lagerio besiruošiantį bėgti Ziehmą su įžūliu, akiplėšišku prašymu – gražinti pasą. Kalinys atvirai pasityčiojo iš Ziehmo, taip negarbingai praradusio tikėjimą Trečiojo Reicho visagalybe.

1945 metų sausio mėnesį, evakuojant Stutthofo lagerį, kelios dešimtys tūkstančių apsiaustų, kostiumų, baltinių ir tt. buvo suversta vienon kruvon, išvežta į miestą Lauenburg, suversta be jokios tvarkos į sandėlį. Dalis to lobio buvo išvogta bevežant, visa kita – galas žino kam atiteko. Likę gyvi kaliniai savo daiktų niekas nebeatgavo. Žuvo be išimties ir visi pinigai, ir visos brangenybės, į knygas surašytos.

[–I (R, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 40–41)

1945 metų sausio mėnesį, evakuojant Stutthofo lagerį, kelios dešimtys tūkstančių apsiaustų, kostiumų, baltinių, puloverių, batų porų, kepurėlių, skribėlių, buvo suversta vienon kruvon, išvežta be jokios tvarkos į miestą Lauenburgą, suversta it jovalas į sandėlių-daržinę. Dalis to lobio buvo išvogta bevežant, visa kita – galas žino kam atiteko. Likę gyvi kaliniai savo daiktų niekas nebeatgavo. Žuvo visi pinigai, visos brangenybės, į knygas surašytosios.

Prieš pat lagerio evakuaciją užėinu pas Ziehmą, – visas išraudęs jisai drebančiomis rankomis dėžes krausto, pakuoja.

– Ponas šarfiureri, – sakau aš jam žemai nusilenkdamas, – gal tamsta man leistum iš apsiausto kišenės pasiimti mano pasą?

– Ką? Pasą? Kam tau jo reikia?

– Taip sau... Atsiminimas toks... Apsiausto kišenėj liko...

– Bėgti, žalty, rengies?! Negalima! Lauk!

– Bet gi, pone šarfiureri, ką gali žinoti... Žinoma, Trečiasai Reichas galingas... nu-galės... Bet pasas lieka pasas... Pagaliau, pone šarfiureri, tamsta jau aiškiai rengiesi bėgti...

– Lauk, gyvuly! – kad šoks jis ant manęs, – užmušiu, gyvate! Lauk, lauk, bestija!

Iš išglebėlio Ziehmo tokios energijos nelaukiau. Kaip šiaudų kulys išvirtau atbu-las pro duris.

Taip ir liko mano pasas našlaitis našlaitėlis nežinia kokion duobėn numestas...

(M, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 47)

Iš šių įtarpų matyti, kad Sruoga sąmoningai siekia tikslinti (pabrėždamas naujus faktus), objektyvinti (pateikdamas net toje pačioje situacijoje išryškėjančią vieno asmens prieštarinę, paradoksalią charakteristiką) ir gyvinti pasakojimą komiškais dialogais (kitais įterptais epizodais remiantis, – ir nesusipratimų žaismu, alogizmais), subtiliomis ironiško pobūdžio detalėmis. Pilkesnėje pirminio (rankraštinio) teksto drobėje atsiranda daugiau spalvų, niuansų, kontrastų.

Panašiais didesniais stilistiniais „inkliuzais“ išsiskiria šie skyriai: „Nuo klebono iki čigono“ (XXXIII), „Kalinių lagerio vadas“ (XXV), „Raštinės švietalai“ (XXX), „Angelai sargai“ (XLI).

Sruoga ypač mėgo modeliuoti mini dialogines ar improvizuotas ginčo situacijas. Be jau paminėtų, dar išsiskiria Bublitzo ir raštinės tarnautojo ginčas apie prūsių ir bavariečių padorumą (M, p. 176); Sruogos ir jehovisto Mehnke pasižodžiavimas (M, p. 188); šmaikšti kalinio ir latvių esesininko pokalbio atkarpa (M, p. 332), etc.

Komiškų epizodų būtinybę rašytojas grindė įvairiais skaitytojo poreikiais. Autoriui ypač rūpėjo būsimų skaitytojų reakcijos. Pasakojimą apie rimtus ir skaudžius dalykus sąmoningai siekta pajvairinti juokingais, keistais epizodais ir jais pamaloninti skaitytoją, jam savaip įtikti. Sruogai svarbu, kad skaitytojui būtų nenuobodu, bet smagu skaityti. Rašytojas nori būti suprantamas visų lygių skaitytojams – ir rimtuoliams estetams, ir mėgėjams. Vėliau, prieštaraudamas redaktoriui, išbraukusiam humoristinį epizodą apie zoofilą – politinį katorgininką, savo lytiniu nukrypimu „gadinusiu rasę“, Sruoga karštai reagavo: „Na, jau, – kam gi šis posmelis braukti? Toks būdingas lagerio santykiam! Juk tercijonkos – ir tos su malonumu paskaitys! Juk knyga negi fariziejam bukvojedam rašoma! Čia gi – jokios politikos! Susimildamas, pagalvokite: ar gi ir šioje vietoje būtina reikalinga susinti veikalą? Gerbiamieji redaktoriai, neapsimeskite gi, po velnių, davatkiškesniais už davatkas!“⁸¹ Sruogos įsitikinimu, komiškos ir net šokiruojančios scenos reikalingos dėl pasakojimo gyvumo, sodrumo, įvairiapusiškumo. Todėl Valio Drazdausko, redagavusio *Dievų miško* mašinraštį (LLTIB RS), pomėgį tokias scenas šalinti vertino vienareikšmiškai – kaip veikalo „susinimą“, „falsifikavimą“ ir „byzantinizmą“. Rašytojo pastangos ir specialus poreikis, kad knyga būtų aistringai (su giliu susidomėjimu ir interesu) skaitoma įvairių skaitytojų plačiuose sluoksniuose (kaip literatūrinė sensacija), tikslina jos žanrinę specifiką – artimumą klasikiniam bestseleriui.

⁸¹ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [mašinraštis], in: LLTIB RS, f. 53, b. 8, p. 186.

Dar vienas išskirtinis mašinraštyje išryškėjęs tipiškąs bruožas – pridėtos atskirų skyrių pabaigos, aktualizuojant ankstesnę medžiagą specialiu subjektyvaus pobūdžio individualiu komentaru, paaiškinimu, ironiška pastaba, kandžia įžvalga. Būtent skyrių pabaigose galima geriausiai išgirsti paties autoriaus balsą (kritiškai įvertinantį, ironiškai konstatuojantį kokį nors absurdo faktą, pateikiantį paradoksalią išvadą), pajusti intonacijos pobūdį (tarimo būdą ir intensyvumą). Pvz.:

Be jokio darbo lageryje sėdėti iš viso labai kvailas reikalas. Garbės katorgininko padėtis – labai opus dalykas. Kiekvieną momentą galėjo tave gražinti į bendrą bloką ir išgrusti vėl į miško koloną. Pasilikdamas senojoje vietoje vis daugiau vilties turi ir nenumatytais atvejais joje pasilikti. Pagaliau – čia žmonės tokie geri. Ir iš raštinės – taip toli matyti: visas lageris, visi žmonės, visa tvarka, – visa reikalingoji medžiaga... (M, XXX. „Raštinės švietalai“, p. 178–179)

Išsiskiria ir itin lakoniškos išsivadines frazės ir komentarai, kuriais užbaigiamas pasakojimas ir kuriuose atsispindi tam tikro įvykio išprovokuota tam tikra autoriaus reakcija ar įvardyta būsena, požiūris, nuomonė:

Kad istorinis likimas gausiai laimintų per amžius mielą kašubų šalelę! (M, XVII. „Lietuvių lenkų reikalas“, p. 96)

Karo metu nėra geresnės tarnybos, kaip SS dalinyje! (M, XLI. „Angelai sargai“, p. 250)

Išskirti pridėjimai rodo, kad autoriui buvo svarbu subjektyvią nuomonę išsakyti – aprašytų epizodų individualų vertinimą, minimalia forma išreiškiant asmeninį santykį su išdėstyta medžiaga.

Mikrotekstiniai pokyčiai. Kaip jau buvo minėta, Sruoga nepaliko komentarų apie savo darbo profilį arba jų tiesiog sąmoningai nefiksavo ir nesureikšmino. Matyt, vengė antrinio pasakojimo (arba net negalvojo) apie rašomo ir jau parašyto kūrinio tekstus, palikdamas erdvės pačių skaitytojų vaizduotei, spėliojimams. Prancūzų mokslininkas Anri Godaras, tyrinėjęs Lui-Ferdinano Selino kūriniam būdingą poetikos ir genezės modelio santykį, savo pobūdžiu artimą Sruogos pasirinktajam, išsakė pastabą, kad būtent toks rašytojo romanisto apsisprendimas (nieko konkrečiai ir netgi griežtai nepasakoti apie juodraščius, planus, scenarijus, pastabas) yra vienas rečiausių⁸². Rusų tekstologės Tamaros Balašovos nuomone, būtent,

⁸² Тамара Балашова, „Поетика и модель генезиса (Золя, Селин, Бретон)“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 137.

susiklosčius tokiai situacijai, tik rašytojo darbo braižo specifika, būdinga patiems tekstams, gali daug ką atskleisti apie kūrinio poetiką⁸³.

Aptarsime tik kai kuriuos svarbesnius ir subtilesnius, bet kartu ir tipiškus stilistinės kaitos atvejus.

a) Rankraštinio teksto plėtra

Sruoga mėgo aktualinti aprašomą situaciją, išskaičiuodamas laipsniško pobūdžio sinoniminius žodžių variantus, dažnai – metaforinius pasakymus, tikslinimus, pridūrimus, paradoksalias detales, kuriančius gyvą, vizualų įspūdį apie kalbamą dalyką. Pvz.:

Lenkų katorgininkų lageryje buvo visų daugiausia. Jie buvo visų seniausi lagerio gyventojai, savo prakaitu ir krauju jį išbudavoje, *savo kauleliais jį išgrindę*.⁸⁴ (M, XVII. „Lietuvių lenkų reikalas“, p. 88)

O čia – niekur nieko! Jokios prasmės! Niekas tau jokios pagalbos neteiks. Niekas tavęs neatjaus, nepaguos, *į mirties paslaptį pakeleivingos meilės žodžiu nepalydės*. (M, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 73)

Beveik visas mūsų inteligentijos būrys pasirodė nieko nemokąs, tetinkąs tiktai sunkiausiam, jokio mokslo nereikalingam, darbui. *Sunkiausiam darbui – ir krematorijumo kaminui*. (M, XIII. „Dūšelių aprašymas“, p. 69)

Sruogos stilistika išsiskiria epitetų aktualizavimu. Dažniausiai vienu žodžiu arba „remarkinio“ pobūdžio pastaba ar mini situacija taikliai įvardijama esminė asmens charakterio savybė, veiklos gairė (moto), santykis su kitu žmogumi ar tiesiog tam tikra ypatybė. Dauguma „lakoniškų ir satyriškai tikslingų“⁸⁵ charakteristikų atsirado būtent autoredegavimo metu. Pvz.:

Mūsų lageryje jis buvo labai įtakingas, buvo laikomas vienu geriausių ir kultūringiausių bloko viršininkų. Gal jis [Zimmermannas] ir buvo neblogas viršininkas, pragaras jį žino, *bet banditas jis buvo pavyzdingas*. (M, XXIII. „Garbės katorgininkai“, p. 131)

Lenkai ilgaliežuviai apie jį [Hapkę] sakydavo:

– *Eina išdidus, kaip nėsčia kekšė.*

Vokiečiai kaliniai pridėdavo dar:

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ Kursyvu išskirtos frazės atsirado tik mašinraštyje. Aptariama tik konkreiti ypatybė, todėl nepateikiamas rankraštinio teksto sakiny; tame pačiame sakinyje gali būti ir daugiau stilistinių niuansų, bet čia išskiriamas svarbiausias. Dėl medžiagos gausos pateikiama tik po kelis pavyzdžius.

⁸⁵ Algirdas Ruškys, „Satyrinio vaizdavimo būdai B. Sruogos memuarų knygoje „Dievų miškas“, *Tarybinė mokykla*, 1983, Nr. 7, p. 40.

– *O, er macht sich wichtig, – jis daro save svarbia persona.* (M, IX. „Naujokų įpilietinimas“, p. 43)

Mes, apsigyvenę Vaciaus vadovaujame bloke, buvome atiduoti neaprežtai jo valiai ir nuožiūrai. *Valiai ir nuožiūrai Vaciaus, lietuviškai dainavusio:*

Mano rankos nepapeiksi:

Kai suduosiu – nusibaigsi! (M, XVI. „Wacek Kozłowski“, p. 87)

Stipriai veikia ir visiškai minimalios ekspresyvios charakteristikos su sarkastiškai išryškintais esminiais bruožais, pvz.: *galvažudys* Sauteris (M, p. 79–80); *naciška davatka* Klavanas (M, p. 215); *padukęs tirolietis* Toni Fabro (M, p. 74–75); *šiukšlė* Stasiak (M, p. 24); *žydžių karalius* Foht (M, p. 214); kaliniai kriminalistai – *koks padukęs šlamštas* (M, p. 110); *mušeikizmo ideologas* Czerwonskis (M, p. 109); parsidavę esesininkai ukrainiečiai – *našlaitėliai* (M, p. 247), etc.

Pristatant asmenį, pirmiausia kuriamas jo fizinis „portretas“. Arba įterpiamos lakoniškos kriminalinę praeitį liudijančios faktinės žinutės, savotiškos dokumentinio žanro „etiketės“ arba – tik asmenį apibūdinančios charakteristikos. Šiam tipui priklauso ir anksčiau išskirtos Lietuvos armijos majoro Juliaus, Hapkės, Ziehmo išplėsto pobūdžio charakteristikos, išryškėjančios iš pačių aprašytų situacijų, kuriose šie asmenys dalyvauja. Būtent mašinarstyje labai išryškėja eskizavimo technikos specifika, karikatūrinimas.

Yra lakoniškų ironiškų vertinamųjų replikų, subjektyvių įvykių komentarų, saviironijos grimasų, išprovokuotų paradoksalių situacijų. Pvz.:

– *Wszi bić, kurvamać, bić wszi!* – Uteles mušti! – šaukia Vacius, mostakuo-damas šakotu vėzdu.

O, štai kas! Tegyvuoja Vacius iki pirmųjų kartuvių! (M, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, p. 120)

Ką gi, einame tų numirėlių žiūrėti. Brrrr... Vis dėlto! Kaip gi čia dabar. *Po-etas, lyrikas – ir lavonus tampyk!* (M, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58)

Yra filosofinių-retorinių klausimų, skatinamųjų posakių, aforistinių išvalgų, subjektyvių pamąstymų, kuriuos išprovokavo žiaurios tikrovės paradoksalių situacijų. Beje, autoriaus balsas (su visais subtiliais intonavimo niuansais), užduodantis šiuos itin žeidžiančius klausimus, yra taip pat labai aiškus. Pvz.:

Šalta man pasidarė nuo tokios jo [Gervinskio] filosofijos. Suk jį velniai! Nebeišdrįsau toliau su juo ginčytis. *Tikrai, ko vertos visos mano knygos, jei dvidešimtojo amžiaus viduryje civilizuotas Europos žmogus staiga žmogėdra darosi?!* (M, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 111)

Numirėlis – ko gi iš jo benorėti? Jam visa vistiek pat. Bet kai toks veidas dar *eina į darbą!*

Kokį moralinį, kokį istorinį pateisinimą būtų galima sugalvoti tiesiam, kurie kitus tokia lengva širdimi siunčia į koncentracijos lagerius? Jokios politinės, jokios religinės, jokios pasaulėžiūrinės idėjos jų niekuomet nepateisins! Jie savo žmogiškąją menkystą galėtų atpirkti tikrai tuomet, jei patys savo dienas baigtų tose pačiose sąlygose, į kuriuos kitus tremia besivadovaudami pamišėliškomis idėjinėmis fikcijomis! Kitaip – amžių pra[k]leikimas slėgs ne tik jų atmintį, slėgs ir jų palikuonių palikuonis!

Tegul bus prakeiktas jų vardas per amžius amžinuosius! (M, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 71–72)

Mašinėraštyje Sruoga raudonu rašalu savo valia „režisūrinės remarkos“ pavidalu pridėjo vienintelę pavojaus metu drąsinusią patriotinę mintį:

Iš kažkur atsirado staigus noras skaityti knygas apie kalinių, apie katorgininkų gyvenimą. Apie jų skurdą, apie jų dvasios stiprybę, apie laisvės pasiilgimą. Prisirinkau tokių knygų, – apie klasinę katorgininkų šalį, apie Sibirą. Skęstu jose. *Prisimenu Vaižganto paguodžiantį šauksmą:*

– Lietuviai, nebijokite turmos! (M, III. „Važiuojam...“, p. 10)

Bet juo sunkesnės aplinkybės – juo karštesnė būna meilė. *Kas meilei yra spygliuota viela? Tvorą? Patys juokai!* (M, XXXVIII. „La donna e mobile...“, p. 227)

Nemėgo Schreideris savo lobiu su niekuo dalytis. Valdžia jam atrodė esanti nereikalingas priedas prie šios žemės gėrybių. *Nežinojo Schreideris, kad valdžia visuomet pavydesnė už bet kurią meilužę.* (M, VIII. „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 35)

Pridėti vizualūs, audialiniai palyginimai arba jų kontaminuotas derinys, kitos sensorinės frazės – stengiasi ekspresyviau išreikšti būseną, asociaciją. Pvz.:

Jonas numirėlio pirmagalį užsivožė ant savo gaspadoriškų pečių, aš įsikinkiau į numirėlio kojas *it į žagrę bulvėm atarti* – ir einame savo katorgininkiškas pareigas. (M, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58)

Visą laiką buvo toks jausmas, kad mano nosyje įvyks parako sprogdymas, o *krūtinėje – kažkokios varlės kurkė.* (M, XVIII. „„Ligonių statyba““, p. 104)

b) Rankraštinio teksto pakeitimai

Mašinėraštyje dažnai įprastos vartosenos, automatizuotos rankraščio frazės pakeistos stilistiškai žymėtais, konkrečiai situacijai pritaikytais, neretai vizualią eksplicitinę išraišką turinčiais lyginamaisiais, frazeologiniais, metaforiniais posakiais. Pvz.:

Vis dėlto *sunku taip be niekur nieko atsiskirti* nuo sėdinčių ir mirksinčių numirėlių. (R, p. 51) – Vis dėlto *kažkokios rakštys po dūšių braido* šitokiu būdu paliekant sėdinčius ir mirksinčius numirėlius. (M, p. 60)

Vyrus, paprastai, už tokias naktines ekspedicijas sodindavo keliom parom į bunkerį, retkarčiais gi – net į Hopehill'io plitinės *darbus* pasiusdavo. (R, p. 189) – Vyrus paprastai po tokios naktinės ekspedicijos sodindavo keliom parom į bunkerį, retkarčiais gi – net į Hopehillio plytinės *prarają molio mintį* pasiusdavo. (M, p. 230)

Kuriem velniam prisireikė jam [Zimmermannui] Stutthofe *kieme* pareinio Sauerlandą garbinti – nė jis pats nežiniojo. (R, p. 113) – Kuriem velniam prisireikė jam Stutthofa *dvokiančioj duobėj* Pareinio Sauerlandą garbinti, vargu ar jis pats žinojo! (M, p. 132)

Kitas įdomus polinkis – keisti jau pavartotus vaizdingus posakius lygiaverčiais variantais, ieškoti dar tikslesnių, atsisakant tiesmukesnių formuluočių. Pvz.:

[...] Julius permetė Vacijų žemėn ir gerokai jam *šonus nudrapalijo*. (R, p. 79) – Julius permetė Vacijų žemėn ir gerokai jam *užpakalį nuakėjo*. (M, p. 92)

Bloke visokios valdžios buvo *gyva pekla*. (R, p. 132) – Bloke visokios valdžios buvo *kaip dėlių kūdroje*. (M, p. 155)

Vaikščiodavo išsitempęs, *it baslį praryjęs*, [Hapkė] kepurę ant akių užsimaukšlinęs ir padilbomis vis žvairiakiavo: ar koks kalyns nepamiršo jam garbę atiduoti. (R, p. 38) – Vaikščiojo vis išsitempęs, *tarytum jo nugarkaulis būtų buvęs pagiriom paraližuotas*, – ir kepurę vis iškilmingai ant akių užsimaukšlinęs. (M, p. 43)

Ieškodamas geresnio stilistinio varianto ir tikslesnės reikšmės, Sruoga adekvačiai mėgo keisti ne tik frazes, bet ir atskirus žodžius. Stilistiškai nežymėtiesiems pasakymams ieškota retorinių pakaitų.

Sruoga vengė bet kokių šampų, standartinių frazių vartojimo. Su pirmuoju *Dievų miško* redaktoriumi Drazdausku vėliau daug ginčijosi, gindamas savo nuomonę būtent dėl originalios, individualios išraiškos. Sruoga savo nuomonę dėl redaktoriaus išbraukytų, suprimityvintų teksto vietų visada grindė trimis racionaliais argumentais: objektyvaus vaizdavimo būdo (tipiški lagerio tikrovės reiškiniai – be pagražinimų, tokie, kokie buvo), psichologinio poveikio ir stilistinės raiškos (ekspresyvumo) būtinybe⁸⁶. Būtent šiais argumentais rėmėsi ir pats redaguodamas kūrinių tekstą.

⁸⁶ Prie mašinosraščio teksto prisegtuose lapeliuose dažnai išsakoma nuomonė redaktoriui.

Jau užrašius sąlygiškai pirminį rankraščio tekstą („scenarijų plėtojimo“ etape) buvo kreiptas preciziškas dėmesys pasakojimo raiškai – tekstualizavimui. Rankraščio tekstas taisytas skrupulingai, kreipiant dėmesį į kiekvieną sakinį, į jį sudarantį dėmenį. Dažnai pertvarkomas žodžių eiliškumas, juos sukeičiant vietomis; perdėliojami stilistiniai akcentai, niuansuotos vietos. Dėl skirtingų temų aktualizacijos atskiriamos pirma sulietos pastraipos, frazės. Tarytum vienu atsikvėpimu užrašytas posakis įgauna kitokią sintaksinę konstrukciją – suskaidomas į atskirus dėmenis, pabrėžiant kiekvieno jų savarankiškumą ir lygiavertį akcentavimą. Taip kartu kuriamas niuansuotos ir lakoniškos kalbos įspūdis. Tekstas savotiškai ritmizuojamas, įgauna lyrizmo. Ypač aišku, kad autorius fiksuoja smulkiausias detales, saikingai pabrėždamas atliekamo išorinio veiksmo ypatybes, subtilumą, išskirdamas savo emocinį santykį su aprašomais reiškiniiais, vyksmu. Atrodo, kad pirma rankraščio tekstas buvo užrašytas specialiai negalvojant apie svarbesnių pasakymų išskyrimą iš bendro pasakojimo srauto. Sąmoninga korekcija atlikta šiek tiek vėliau.

Ypač pastebima frazių intonavimo kaita, kai rankraštyje tik konstatuotas pasakymas mašinraštyje keičiamas informatyvesniu – atspindinčiu autoriaus subjektyvias reakcijas: tam tikros situacijos išprovokuotą nuostabą, apgailestavimą, klausimą, nutylėjimą. Taikli pirmojo *Dievų miško* stilistikos tyrėjo Mečio Laurinkaus įžvalga, kad skirtingi intonacijos tipai „išreiškia skirtingą emocinį nusiteikimą – džiaugsmą, rūstį ar liūdesį“⁸⁷. Tikslinta ne tik autoriaus, bet ir kitų personažų išstartų frazių intonacija. Pvz.:

Ne vienas iš jų iš darbo aiškiai nebegrįš. (R, p. 60) – Ne vienas iš jų iš darbo aiškiai nebegrįš... (M, p. 71)

Tai – lagerio klipatų komanda. Ji – taip pat darbo komanda. (R, p. 62) – Tai – lagerio klipatų komanda. Ji – taip pat darbo komanda! (M, p. 72)

Dažniausias frazių intonavimo kaitos tipas – neutralaus pasakymo keitimas fraze su nuostabos ir apgailestavimo išreiškimu.

Judith L. Fisher, recenzuodama Shillingsburgo redaguotą Williamo Makepeace'o Thackeray'aus romaną *The Newcomes*, akcentavo stilistinį kitimą, pastebėtą lyginant rankraščio ir jau Thackeray'aus koreguoto pirmo

⁸⁷ Mečys Laurinkus, „Ironija B. Sruogos „Dievų miške“, *Literatūra*, 1979, Nr. XXI (1), p. 39.

leidimo tekstuose: „matyti, kad rankraščio tonas šiurkštesnis ir stilius mažiau grakštus“⁸⁸. Adekvaciomis stiliumis tobulinimo pastangomis išsiskiria Sruogos *Dievų miškas*. Fisher taip pat išsakė panašių skirtingų skaitymų tyrimo neišvengiamybę – jų sugretinimas atskleidžia teksto lankstumo faktą. Kai kurie prancūzų tyrėjai akcentuoja tik patį teksto slinkties faktą, bet jo visai nesieja su kūrinio progresyviu vystymusi: „Neabejotina, kad dauguma romanų nebejuda pirmyn, o tik juda, tai išsiplėsdami, tai sumažėdami apimtimi tam tikrų vietų atžvilgiu“⁸⁹. *Dievų miško* mašinraštyje aiškiai regimas priešingas reiškinys – neginčytinas stilistinis kokybės šuolis, t. y. progresyvus judėjimas, visiškai nesiejamas su didelio masto kūrinio „apimties“ kitimu.

c) *Rankraštinio teksto atmetimas*

Visiškai atsisakyta tik kelių „perteklinių“ frazių iš pirminio rankraščio teksto. Jos atmetos dėl pasikartojimo, per didelio abstraktumo, savaimė suprantamų ar iš konteksto aiškių, banalių ar tiesiog nukrypstančių nuo pasakojimo esmės dalykų teigimo ir dėstymo. Atsisakyta tiesmukėsių komentarų tada, kai pati vaizduojamoji situacija nebereikalavo jokių papildomų aiškinimų. Atmetant rankraščio frazes, vadovautasi ne tik lakoniškumo ir glaustumo reikalavimais. Juos papildė sąmoningas Sruogos noras palikti erdvės paties skaitytojo mintims, vaizduotės žaismui. Sruoga ypač mėgo situacijas, kurioms išvadas savo sąmonėje turėjo „pasirašyti“ pats skaitytojas, todėl vengė tiesioginių primetamų vertinimų, komentarų. Pvz.:

Tai kas, kad vieno kojos susipainiojo su kito galva pagal silkių pavyzdį, kad vienas kniupščias kriokia, kitas ant jo raitas joja, – kad vienas stena, kitas rėkia, – sutilpo visi.

[*É-é! Ar tik ne į skerdyklą pasukome?...*]⁹⁰ (M, p. 17)

Jos [ligoninės] palangėje ant sniego buvo suguldyta jau kelios numirėlių eilės. Vieni gulėjo užsimerkę, kiti – su praviromis akimis, nuogi su numeriu, chemišku pieštuku ant krūtinės ar ant pilvo užrašytu. Visai kaip ant siuntinio.

⁸⁸ Judith L. Fisher, „Authorial Process and Textual Stability“, *Text: An Interdisciplinary Annual of Textual Studies*, t. 11, edited by W. Speed Hill, Edward M. Burns, Peter Shillingsburg, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998, p. 370.

⁸⁹ Раймонда Дебре-Женетт [Raymonde Debray-Genette], „Эскиз метода“, перевод М. Ариаса, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 167.

⁹⁰ Kursyvu laužtiniuose skliaustuose pateikiama rankraščio ar į rankraštį įterpto mašinraščiofrazė, kurios po to sekusiame mašinraštyje buvo atsisakyta.

Ar nebuvo kartais mūsų valdžioje koks nors buvęs paštininkas, kad numirėlius į dangų taip gražiai numeruotus siunčia?

Kiti numirėliai buvo dar su drabužiais. Kiti – mirksėjo ir žiopčiojo. Kiti – rankas ir kojas krutino, ar tik ne atsikelti ir pabėgti posmuodami? Poris numirėlių sėdėjo ant sniego ir apdujusiomis akimis, it durnaropių prisidėdę, dairėsi aplinkui...

[*Reginys buvo pirmos rūšies, Dostojevskis būtų už jį brangiai sumokėjęs!*] (R, p. 51)

[*Reginys buvo retai tepasikeitęs, – pirmos rūšies!*] (M, p. 60)

Vis dėlto rankraščinio teksto atsisakyta minimaliai. Iš esmės rankraščio medžiaga stipriai koreguota, taisyta. Bet nėra išsiskiriančių didelės apimties atmetimo atvejų arba visiškai naujų priedašų.

Rankraštyje pateikiamas visas kūrinio tekstas – jokių papildomų atskirų dalių mašinraštyje nebeatsirado, t. y. konceptinių struktūros kitimų išvengta. Šiuo atžvilgiu ypač taikli rusų tekstologės Jekaterinos Dmitrijevės mintis, kad rankraštyje jau atsispindi galutinis (mašinraščio) tekstas, o galutinis tekstas (mašinraštis) turi rankraščio bruožų⁹¹.

Baigiamosios pastabos. Autorinė *Dievų miško* rašymo fazė labiausiai išsiskyrė trimis etapais, kurie būdingi abiems – rankraščio ir mašinraščio – tekstams: „perrašymo į švarraščius“, „scenarijų plėtojimo“ ir sąlygiškai – „metmenų ir juodraščių“. Mūsų nepasiekė konkretūs ir apčiuopiami duomenys, turėję lydėti „pagalbinių rašymo šaltinių“ ir „rašymo bylos“ (tikrųjų juodraščių) etapus.

Rankraščio tekstas ypatingas užrašymo spontaniškumu. Spontanišką jį rašymo profilį liudija: potencialūs perrašymai; sulietos skyrių dalys; srūvantys sudėtiniai sakiniai; bėgant minčiai tolyn – pastabos parašėse. Jei tik šiuo pirminiu – spontaniškuoju – teksto pavidalu kūrinys būtų mus pasiekęs, nepažintume arba ne iš esmės pažintume Sruogą – ironijos meistrą, komiškų situacijų, nesusipratimų žaismo iniciatorių, detalių esteta, pasakojimo asketa. Mašinraštyje šis spontaniškas proveržis buvo savaip suvaldytas aktyviu mentaliniu taisymo veiksmu. Taigi genezės modelis nesutapo su kruopščiai šlifuojamos kūrinio poetikos vaizdiniu.

Rankraščio autorinė peržiūra išsiskyrė progresyviuoju skaitymu. Spausdinimo mašinėle surinktas rankraščio tekstas plėstas, pildytas, ryškinant tam tikras situacijas, aktualizuojant charakterius, pabrėžiant detales, išsakanant subjektyvius vertinimus, komentarus.

⁹¹ Екатерина Дмитриева, „Языки рукописей“, in: *Языки рукописей: Сборник статей, составление Всеволода Багно, Санкт-Петербург: Российская Академия Наук, ИРЛИ Пушкинский Дом, ИМЛИ, 2000, p. 7.*

Rankraštinio teksto pataisos ir plėtra mašinraštyje parodo, kad autorius savo pirminį tekstą suvokė ne kaip stabilų darinį, o kaip kintantį ir progresuojantį naratyvą. Nors konceptinių (teksto pobūdį, struktūrą, pagrindinę mintį nulėmusių) pokyčių nebuvo, atsirado didžioji dalis gyvosios stilistinės aranžuotės.

Jau rankraščio tekste buvo įrašytos groteskiškosios scenos, tapusios kūrinio žanrinės ir stilistinės reprezentacijos ašimi, – gyvo numirėlio nešimo scena; į darbą slenkančių klipatų epizodas; Czerwonskio „mušeikizmo filosofijos“ metmenys; netikėtai „prisikėlusios“ šmėklos, įrašytos į numirėlių sąrašą, vaizdinys; „Magdelenų plikagalvių“, tempiančių asenizacijos vežimą, fragmentas; bėglių ir šunų epizodas; eglutės ir kartuvių vaizdinys; aukso „karštinės“ scena; trisdešimtojo barako žydžių kančios; lagerio evakuacijos scenos. Taigi rankraščio tekste buvo pasakyti svarbiausi dalykai – mašinraštyje įvesti pakitimai tik stilistiškai koregavo kūrinio profilį. Sruogos rankraščio ir mašinraščio lyginimo medžiaga konkrečiai įrodo teiginį, kad „švarraštis nebūtinai yra jau visiškai užbaigta kūrinio forma“⁹². Autorius tęsia darbą toliau, dėl to galutinis kūrinio pavidalas gali kartais ir stipriai skirtis nuo kūrinio švarraščio stadijos⁹³.

Dievų miškui būdinga keliapakopė autoređagavimo procedūra (keturių stadijų): pirma koreguotas mašinraščio intarpas rankraštyje; šiek tiek taisytas rankraštis; improvizuojant surinktas mašinraštis; pataisos mašinraštyje. Įdomu, kad šis daugiapakopis autoređagavimo modelis yra būdingas ne tik šiam Sruogos kūriniai, bet ir jo pjesėms⁹⁴. Tiriant *Dievų miško* autoređagavimo specifiką, visai netikėtai išryškėjo ir tipiški kitų kūrinių užrašymo momentai (švarraštis su nedidelėmis korekcijomis, „remarkinės“ pastabos, stilistinė improvizacija mašinraščiuose). Autoriaus darbo laboratorija kūrybinio proceso „dinamikos“ (kintančių intencijų) aspektu buvo adekvati.

⁹² Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 68.

⁹³ *Ibid.*

⁹⁴ Autorė patikrino, t. y. palygino šių Sruogos pjesių autografus (juodraščius, rankraščius, mašinraščius) – *Apyaušrio dalia, Pajūrio kurortas, Barbora Radvilaitė*. Pabrėžtina, kad Sruogos dramos genetiniu aspektu yra visai netirtos, skaitytojams nepristatyti dramų variantai – (auto)ređagavimo procesas neaprašytas.

THE SELF-EDITING PROCESS OF BALYS SRUOGA'S WORK
DIEVŲ MIŠKAS (FOREST OF THE GODS)

Neringa Markevičienė

Summary

This article is an investigation of the self-editing process of the literary work *Dievų miškas (Forest of the Gods)* written by Balys Sruoga. The research compares the manuscript of the *Forest of the Gods* (i.e. the text handwritten by the author himself) and the typescript of the work (i.e. the final text retyped by the very author using his personal typewriter). The analysis covers only the “inner” writing history. It is characterized by the total absence of persons from outside: censors, editors, advice-giving friends, and writer colleagues. The article is an attempt to answer the following questions: how did the author himself deliberately alter the original text of the work; what is nature of the modifications; in what aspects is the self-editing of the work exceptional from the viewpoint of performance and why is it significant in the evaluation of the work as an artistic whole? The self-editing process of *Forest of the Gods* has been researched for the first time. The comparative-format genetic investigation was promoted and there was a wish to turn back once again and to check very accurately and concretely the validity of the propositions related to the manuscript of *Forest of the Gods* that are entrenched in academic *Writings* (1997, vol. 4). The data obtained from the research complements the primary knowledge on the manuscript text of the *Forest of the Gods*, especially its minimalist nature. Alterations observed in the typescript are presented to the public for the first time. The peculiarities of the writing process relating to *Forest of the Gods*, i.e. the way the texts of the literary work were shaped and deliberately altered had not been known. It is unimaginable without this research to know what changes took place in particular during the process of retyping the manuscript and how the changes influenced the text of the work. It should be noted that Sruoga's work the *Forest of the Gods* has been analyzed in the textological aspect before, but no specialized scientific research was performed then – the analysis was limited to a laconic description of the bibliographic code and the registration of resources (due to objectives related to repeated publication). Specialized genetic research on the texts of the *Forest of the Gods* has not been performed so far – it started just recently. The author had mentioned the necessity for related genetic research in her article “Reception of Balys Sruoga work *Dievų miškas (Forest of the Gods)*” published in the 34th volume of the *Lithuanian Catholic Academy of Science Annuals*.